BHARATIYA VIDYA BHAWAN LIBRARY
Acc. No. ....
Date ....
Recived ....

177

14
8

6
0
8
0
12
2

0
2
2

2
4

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NO. 1212.

विधानपारिजातः ।

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

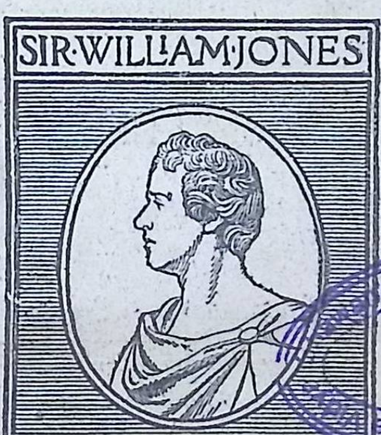

...s Sri Sankaracharya Sans...
878
Bharatiya ... vidyalaya

EDITED BY

PAṆḌITA TARĀPRASANNA VIDYĀRATNA

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

VOL. II, FASCICULUS III.

CALCUTTA:
PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1909.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No, 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, *11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.*,

AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	
*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ /10/ each ...	[illegible]	4
Advaitachintā Kaustubhe, Fasc. 1-3 @ /10/ each	[illegible]	14
*Agni Purāṇa, Fasc 3-14 @ /10/ each	7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc 1-5, Vol, IV, Fasc. 1-8 @ /10/	14	6
Aitareyālochanum, (the preface of the Ditto) by Ācārya S. V. Sāmasrami ...	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāndilya, (English) Fasc. 1	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Acvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
*Ātharvana Upanishad, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	[illegible]
Avadāna Kalpalatā, (*Sans. and Tibetan*) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	11	[illegible]
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	3	[illegible]
Bālam Bhaṭṭī, Vol I Fasc 1-2, Vol II Fasc I @ /10/	1	[illegible]
Baudhāyana Srauta Sutra, Fasc. 1-3, Vol II Fasc I @ /10/ each ...	2	6
*Bhāmatī, Fasc 4-8 @ /10/-	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/-	3	2
Brahma Sutra, Fasc. 1, @ /10/-	0	10
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	3	2
Çatadusani, Fasc. 1-2	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	[illegible]
Çatapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	14	6
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, (Text) Vols. II, 1-25 ; III. Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 @ /10/ each ; Vol. IV, Fasc. 1-6	36	14
Çlokavārtika, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/-	7	8
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ /10/ each	5	10
Ditto Ācvālāyan, Fasc 4-11 @ /10/ each	5	0
Ditto Çānkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. 1 @ /10/ each ...	10	0
Ditto Lātyāyan Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dān Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-2	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-3	1	14
Gobhiliya Gṛhyo Sutrum, Fasc. 4-12 @ /10/	5	10
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ /1/4/- each	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	3	2
Lalita-Vistāra, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Ditto Fasc. 3-6 @ /10/ each	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	16	14
Manuṭīkā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkandeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0
* Ditto (Text) Fasc 5-7 @ /10/	1	14
*Mīmāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 6-19 @ /10/ each	8	12

निर्म्माल्यं धारयेद् भक्त्या शिरसा पार्वतीपतेः ।
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥

इति वचनात् ।

अत्र भक्त्येति वदता लोभादिना न ग्राह्य मिति सूचितम् ।

यद्वा निषेधोऽयं महास्थान परः ।
कूपे सर्वं विनिक्षिपेदिति पाद्मोक्तेः ॥

अन्यत्रापि—

वाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकान्ते हृदिस्थिते ।
सौवर्णे च मारकते शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥

इति ॥

अथ वाराहोक्ताः पूजापराधाः ।

द्वात्रिंशत्तत्रमुख्यास्ते वाराहेविष्णुनोदिताः ॥
तिर्य्यक्पुण्ड्रधरो भूत्वा ह्यकृत्वा देवतार्च्चनम् ।
याचितैः पत्रपुष्पौघै र्यः करोति ममार्च्चनम् ॥
अप्रक्षालितपादोयः प्रविशेन्मम मन्दिरम् ।
मम दृष्टे रभिमुखं ताम्बूलं चर्व्वयेच्च यः ॥
कौ (कु) सुम्भशाकं मर्त्यो यो भक्षयेन्मम सेवकः ।
उरुवूकपलाशस्थै * पुष्पैः कुर्य्यान्ममार्च्चनम् ॥

---

* एरण्डपत्रस्थैः ।

Bhawan's Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya
87838

ममार्च्चां मासुरे काले यः करोति विमूढ़धीः ।
अवैष्णवस्य पक्वान्नं यो मह्यं विनिवेदयेत् ॥
नीलीरञ्जितवस्त्रं यन्मर्त्यो मह्यं निवेदयेत् ।
नवमक्षालितं वस्त्रं जीर्णं यन्मे निवेदयेत् ॥
अवैष्णवेषु पश्यत्सु मत्पूजां विदधाति यः ।
वातमूत्रनिरोधेन मत्पूजां विदधाति यः ॥
दिनान्तरितपक्वान्नं यो मह्यं विनिवेदयेत् ।
अमौनी घर्म्मलिप्ताङ्गो मत्पूजां विदधाति यः ॥
नखोदकेन स्नपनं कुरुते मम मानवः ।
कृत्वा वातमनाचम्य तथा प्रावृतकम्बलः ॥
पीठासनोपविष्टस्तु पूजयेद्वा निरासनः ।
मृन्मये धूपदहनं दीपं च कुरुतेऽर्च्चने ॥
मत्पूजको न कुरुते तां तु पूजां वदामि ते ।
मत्पूजकः शिवद्वेषी मद्भक्तश्च शिवोद्यमः ॥
भूताष्टम्यो र्न कुरुते नक्तं वा हरिवासरम् ।
परस्य परिधानं यत् परिधायार्च्चयेच्च माम् ॥
अपूजयित्वा विघ्नेशं सम्भाष्यच कपालिनम् ।
वृद्धेर् यत् कर्म्म क्रियते त्रिकालार्च्चनविघ्नकृत् ॥
अन्धकारे स्पृशेन्मां च सम्भाष्य च रजस्वलाम् ।
वामहस्तेन मां कृत्वा स्नापयेद् यदि मूढधीः ॥
महापराधान् जानीहि द्वात्रिंश (त्क्षमापितान्) ।
लक्षणानिमान् ॥

अन्येऽपि—

अङ्गलग्नं च जीर्णंच वस्त्रं देवे नचार्पयेत् ।
मृन्मये भिन्नपात्रे वा पाषाणे लोहकाष्ठजे ॥
पल्लवे करभूम्योस्तु न नैवेद्यं समर्पयेत् ।
यानैर्वा पादुकै र्वापि गमनं भगवद्गृहे ॥
देवोत्सवाद्यसेवाच अप्रणाम स्तदग्रतः ।
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् ॥
शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ।
तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीना मनर्पणम् ॥

इति अगस्त्योक्तापराधाः ॥

अथ गृहिकर्त्तृकपूजायां पूज्यदेवतानियमो

भविष्य पुराणे—

गृहे लिङ्ग द्वयं नार्च्यं गणेशत्रितयं तथा ।
शक्तित्रयं तथा नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ॥
द्वौ शङ्खौ नार्च्चयेच्चैव भग्नांच प्रतिमां तथा ।
नार्च्चयेच्च तथा मत्स्य कूर्म्मादि दशकं तथा ॥
द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्य्यद्वयं तथा ।
शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदाचन ॥
विषमेषु त्रयं शस्तं समेषु द्वितयं नहि ।
एतेषां पूजनान्नित्य मुद्वेगं प्राप्नुयाद् गृही ॥

तथा रक्ता रुक्षा वक्राऽतिस्थूला शालग्रामशिला न पूज्या

इत्यपि पुराणे । अत्र गृहीत्युपादानाद् ब्रह्मचारियत्यादे र्न-दोष इति गम्यते ।

शालग्रामलक्षण मुक्तं स्कान्दे—

शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
महापूजां तु कृत्वादौ पूजयेत्तां ततो बुधः ॥
खण्डितं स्फुटितं भग्नं पार्श्वतश्च विभेदितम् ।
शालग्रामसमुद्भूत शैलं दोषावहं नहि ॥
चक्रं वा केवलं तत्र पद्मेन सह संयुतम् ।
केवला वनमाला वा हरिर्लक्ष्म्या सह स्थितः ॥

अत्रापि दोषाभावो यत्यादिपरः ।

द्वारदेशे च समे चक्रे दृश्येते नान्तरीयके ।
वासुदेवः स विज्ञेयः शुक्लाभ श्चातिशोभनः ॥
द्वौ चक्रावेकलग्नौ तु पूर्वभागश्च पुष्कलः ।
सङ्कर्षणः सविज्ञेयो रक्ताभश्च स्वतेजसा ॥
प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्र* स्तु पीतदीप्तिस्तथैवच ।
शुषिरे (सुस्थिर) च्छिद्रबहुलं दीर्घाकारं तु तद् भवेत् ॥
अनिरुद्धस्तु नीलाभो वर्त्तुल श्चातिशोभनः ।
रेखा(त्र)द्वयं तु यद्वारि पृष्ठं पद्मेन लाञ्छितम् ॥

---

* प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः स्याच्छिद्रं दीर्घं विचित्रितम् ।
सु (षि) स्थिरान्त र्वहिश्छिद्रं पीत इष्टप्रदायकः ।
पाद्मे श्लोकोऽयमेवं रूपो दृश्यते ।

नानावर्णं मनन्तं स्यान्नागभोगेन चिह्नितम्।
अनेकमूर्त्तिसंयुक्तं सर्वकामफलप्रदम्॥
विदिक्षु दिक्षु सर्व्वासु यस्योर्द्धं दृश्यते मुखम्।
स देवदेवोविज्ञेयः पुराणः पुरुषोत्तमः॥
अर्द्धचन्द्राकृति र्देवो हृषीकेश उदाहृतः।
तमार्च्चय लभते स्वर्गं विषयां श्च समीहितान्॥
श्रीधरं तु तथा देवं चिह्नितं वनमालया।
कदम्ब कुसुमाकार रेखा पञ्चक संयुतम्॥
मत्स्यरूपं तु देवेशं दीर्घाकारं तु तद् भवेत्।
विन्दुद्वय समायुक्तं कांस्यवर्णं सुशोभनम्॥
वामपार्श्वे स्थिते चक्रे शुभ्रवर्णेच विन्दुके।
लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो भुक्ति मुक्ति फलप्रदः॥
कपिलो नारसिंहोऽथ पृथुचक्रे सुशोभने।
ब्रह्मचार्य्यधिकारी स्यान्नान्य स्तस्य प्रपूजने॥
नरसिंह स्त्रिविन्दुः स्यात् कपिलः पञ्चविन्दुकः।
ब्रह्मचर्य्येण पूज्यः स्यादन्यथा सर्व्वविघ्नदः॥
स्थूलं चक्रद्वयं मध्ये गुड़लाक्षासवर्णकः।
द्वारोपरि तथा रेखा पूजकस्य सुशोभना॥
स्फुटितं विषमं चक्रं नारसिंहं तु कापिलम्।
सम्पूज्य मुक्ति माप्नोति संग्रामे विजयी भवेत्॥
त्रिविक्रमं तथा देवं श्यामवर्णं महाद्युतिम्।
वामपार्श्वे तथा चक्रे रेखाचैव तु दक्षिणे॥

प्रदक्षिणावर्त्तकृता वनमालाविभूषिता ।
सा शिला कृष्णसंज्ञा स्याद् धनधान्यसुखप्रदा ॥
स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु यः ।
चक्रेच मध्यदेशस्थे पूजितः सुखदायकः ॥
चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखाः पार्श्वे समीपगाः ।
द्वे चक्रे मध्यदेशे तु सा शिला तु चतुर्मुखी ॥
तत्राप्यामलकीतुल्या सूक्ष्मा चातीव या भवेत् ।
तस्या मेव सदा ब्रह्मन्श्रिया सह वसाम्यहम् ॥
यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथैवच महत् फलम् ।
तस्मात्तां पूजयेन्नित्यं धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥
इत्यादि ।

द्वारकायां चक्रतीर्थे चक्राङ्कं नेत्रमुत्तमम् ।
समुत्पन्नं मुने साक्षात् कृष्णदृष्ट्यावलोकितम् ॥
तस्माच्चक्राङ्कमिथुनं पूज्यं भक्त्या द्विजैः सदा ।
भिन्नं चेदर्थनाशाय स्थूलं वृद्धिविनाशनम् ॥
दीर्घं चायुर्हरं ज्ञेयं रुक्षं वृद्धिविनाशकृत् ।
शुक्लवर्णं शुभं चक्रं वृत्तचक्रं तथैवच ॥
(स्कान्देऽपि) प्रतिमामूर्त्तिं लक्षणाद्यपि काशीखण्डादौ—
ज्ञेयम् । ग्रन्थगौरवभियान्नात्रोद्धृतम् ॥

तथा—

पूज्य पूजकयोर्मध्ये पूर्वमित्यभिधीयते ।
नैशानं पूजकापेक्षं पूज्यापेक्षं तु तद् भवेत् ॥

देवस्य मुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत् ।
तदादिपरिचाराणा मङ्गाद्यावरणं क्रमात् ॥
इद मागमोक्तपूजाविषयम् ।
यस्मिन् विवस्वान् विषुवत्युदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
मध्यं पुनः पूजक पूजयोश्च
सदागमज्ञाः प्रवदन्ति पूर्व्वम् ॥
इति सङ्ग्रहोक्तेः ।

तथा—

अकुर्व्वन् देवतापूजां भुञ्जीयाद्ब्राह्मणो यदि ।
ग्राससङ्ख्याल्लोहपिण्डानश्नाति यममन्दिरे ॥
न विष्ण्वाराधनादन्य द्विद्यते कर्म्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्य माराधयेद्धरिम् ॥
इति कूर्म्मपुराणोक्ते रित्यलमतिमङ्गलम् ।
इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
देवतार्च्चन विधानम् ॥

अथ पञ्च महायज्ञाः ।

तत्र क्रमः ।

पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्त्तन्तेऽहरहः सदा ।
कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥
एतानि वाहयन् विप्रो वाध्यते वा मुहुर्मुहुः ।
एतेषां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥
हिंसा स्थानं सूना । उपस्करो मार्जनादिः ।

कात्यायनोऽपि—

देवभूत पितृब्रह्म मनुष्याना मनुक्रमात् ।
महासत्राणि जानीयात्तएवहि महामखाः ॥

एतेच—

पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेत् ।
इति शङ्खवचनान्नित्या एव । न तु फलश्रवणात् काम्याः ।
न वा कण्डन्यादिनिमित्तश्रवणान्नैमित्तिकाः ।
तदुक्तं मिताक्षरायाम् ।
यदेषां फलश्रवणं तत् पावनत्व-
ख्यापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनायेति ।
एव मेषां नित्यत्वेऽपि
सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योवलिकर्म्मच ।
अनश्नतापि सतत मन्यथा किल्विषी भवेत् ॥

इति कात्यायन वचना द्वैश्वदेवाख्यं कर्म्म पुरुषार्थं मेव

नत्वन्नसंस्कारकम् । अतएव प्रवसतोऽप्यावश्यक मिद मित्याह परिशिष्टकारः ।

प्रवसेदाहिताग्निश्चेत् कदाचित् कालपर्य्ययात् ।
यस्मिन्नग्नौ भवेत् पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥

मनुरप्येव मेवाह ।

वैश्वदेवेतु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥

यद्यन्नसंस्कारः स्यात्तर्हि वलिं नाम वैश्वदेवं न कुर्य्यादिति । अत्र वलिहरण निषेधा दन्नसंस्काराभावो वैश्वदेवस्य अवगम्यते इति तट्टीकापि ।

केचित्तु सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्वलायन-वचनात् पुरुषार्थकत्व मन्नसंस्कारकत्वं चेत्युभयात्मकत्वं मन्यन्ते । अत्र सायं शब्देन रात्रिः कथ्यते, प्रातः शब्देन दिनमिति ज्ञेयम् । धर्म्मप्रश्नेऽप्येव मेव । यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद् भोक्तव्यमिति । यस्येति कर्म्मणिषष्ठी यदन्नमित्यर्थः । अग्रं भिक्षा ।

सङ्ग्रहेऽपि—

भ्रातॄणामविभक्तानां पृथक् पाकोभवेद् यदि ।
वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्य्यु स्तेऽपि पृथक् पृथक् ॥

तथा—

अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो मृतेऽहनि ।
स्थानान्तरे पृथक् कार्य्यो दर्शश्राद्धं तथैव्च ॥

इति ।

अथान्यविशेषं मदनपारिजाते जमदग्निराह—

वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्य्याद्बलि (हृतिं) हृतिं तथा ।

महतः पञ्च यज्ञांस्तु दिवैवेत्याह धर्म्मवित् ॥

इति ।

अस्यार्थः । येषां तु शाखिनां ब्रह्मयज्ञ व्यतिरिक्त महायज्ञानां वैश्वदेवे बलिहरणे चान्तर्भाव स्तेषां वाजसनेयादीनां दिवैव वैश्वदेवाख्यं कर्म्म न रात्रौ । येषां तु स्वशाखायां कालद्वयेऽपि तद्विधान मस्ति नास्ति वा तेषा माश्वलायनादीनां कालद्वयेऽपि भवतीति निर्णय इति तत्रैव व्याख्यातम् ।

हविष्येषु यवामुख्या स्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

इत्यादि हविष्यं ज्ञेयम् ।

पञ्चयज्ञलक्षण माह मनुः—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

अध्यापन मध्ययनस्याप्युपलक्षवान् । तर्पणं नित्यश्राद्धम् ।

अत्र विकल्प माह कात्यायनः—

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्योबलिरथापिवा ।

इति ।

पितृभ्यः स्वधा नम इति यो बलिः स पितृबलिः ।

मनुः—

दद्यादहरहः श्राद्ध मन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलै र्वापि पितृभ्यः प्रीति मावहन् ।

पितॄणुद्दिश्य विप्रांस्तु भोगयेद्विप्रसेवकः ॥
इति ॥

शक्तितोऽत्रव्यवस्थेयम् ।

अत्रविशेष माह व्यासः—

ब्रह्मचर्य्यादिनियमो विश्वेदेवा स्तथैवच ।
नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोग्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

नित्यश्राद्धं देवहीनं नियमादिविवर्ज्जितम् ।
दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोज्झितम् ॥

अत्र दक्षिणानिषेधो यथोक्त दक्षिणापरः । न तु तत् सामान्य परः ।

दत्त्वातु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारै र्विसर्ज्जयेत् ।

इति नित्यश्राद्ध प्रकरणे व्यासोक्तेः । इदं श्राद्धं षड्दैवतम् ।

तत्तु षट् पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्ज्जितम् ।

इति व्यासोक्तेः । इदं यत्र अमावस्याश्राद्धादौ षड़पि देवता इष्टा स्तत्र न भवति । यत्र साम्वत्सरिकादौ नेष्टा स्तत्र भवति ।

नित्यश्राद्धं नकुर्व्वीत प्रसङ्गाद् यत्रसिध्यति ।
इति चमत्कारखण्डोक्तेः ।

तथा कालविशेषे काम्यश्राद्धमप्युक्तं हेमाद्रौ—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।
मन्वादौ च युगादौ च पिण्डनिर्वपणादृते ॥

सर्वसंक्रान्तिष्वपि तथा ।

इत्यादि स्मृतिवशात् युगादि मन्वादि संक्रान्त्यमा पूर्णिमा वैधृति महालयाष्टकापातेषु काम्यादिश्राद्धान्यप्यनुसन्धेयानि। अथ वैश्वदेवधर्म्मा: । तत्र व्यास:—

जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तं तैलं क्षारं विवर्ज्जयेत् ।
दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽम्भसापिवा ।

स्मृत्यर्थसारे—

अलाभे येन केनापि फल शाकोदकादिभि: ।
पयोदधिघृतै: कुर्य्या द्वैश्वदेवं स्रुवेण तु ।
हस्तेनान्नादिभि: कुर्य्या दद्भि रञ्जलिना तत: ॥

कात्यायन:—

पाण्याऽऽहुति र्द्वादशपर्वं पूरिका घृतादिना चेत् स्रुव मात्र पूरिका।
दैवेन तीर्थेन च हूयते हवि: स्वङ्गारिणि स्वर्च्चिषि तच्च पावके ॥

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीड़ितम् ।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धवि: ।
कोद्रवं चनकं माषं मसूरं च कुलित्थकम् ।
क्षारं च लवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्ज्जयेत् ॥

आपस्तम्बीयेऽपि—

न क्षारलवणहोमो विद्यते तथा परान्नसंसृष्टस्येति ।

क्षारलवण परान्नसंसृष्टेन हविषा न होतव्य मिति मदन-पारिजाते व्याख्यातम् ।

चारलवणं पुराणे।

तिल मुद्गाद्वृते शैव्यं शस्ये गोधूमकोद्रवौ।
(चोनकं) वेणुकं देवधान्यं च चणकञ्च तथैवहि।
स्विन्नधान्यं सर्वशाका एष चारगणः स्मृतः॥

आश्वलायनगृह्य परिशिष्टे अत्र विशेष उक्तः। स एष देवयज्ञो ऽहरह गोदानसम्मितः सर्वाभीष्टप्रद स्तस्मादेन महरहः कुर्व्वीत तमेनं वैश्वदेव हुतशेषेण पृथगन्नेन वा कुर्य्यान्नाशेषेण वैश्वदेवं कुर्य्यादिति। स एव पञ्चायतनपूजारूप इत्यर्थः। तत्प्रकरणत्वात्। इदं तु शाक्तविषयं। वैष्णवानां तु—

विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम्।
पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते॥
पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने।
रेतोदाः पितर स्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः॥

इति पञ्चरात्रोक्ते नैवेद्यशेषेणैव पञ्च महायज्ञाः स्युः शेषनिवेदने दोषश्रवणात्।

यदि पूर्वं ब्रह्मयज्ञो न कृत स्तर्हित मनुष्ययज्ञात् पूर्वमेव कर्त्तव्यः।

य(स्तु)स्य श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः।
सचार्व्वाक् तर्पणात् कार्य्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः।
वैश्वदेवावसानेवा नान्यत्रेत्यमिति स्मृतिः॥
इति कात्यायनोक्तेः। स च प्रत्यहं सकृदेव स्यात्।

न हन्तर्ति न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।
नैकः श्राद्धद्वयं कुर्य्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ॥

इति मरीच्युक्तेः । हन्तति र्मनुष्ययज्ञः । होमो देवयज्ञः । स च येशां द्विवारं नोक्त स्तेषामेव निषिद्धः ।
तर्पण मपि तीर्थ विशेष प्राप्तौ भवत्येव ।

कृततर्पणकोविप्र स्तीर्थे सन्तर्पयेत् पितृन् ।
इति स्कान्दोक्तेः ।

अयं वैश्वदेवः श्राद्धे साग्नेः पूर्वं निरग्नेः पश्चाद् भवति । तदुक्तं कालनिर्णयदीपिकायाम्—

(देव) भिन्नान्नेनैव तु वैश्वदेवश्राद्धं चरेत् साग्निकः पश्चाद् भूत मखादि अनग्निकजन स्वग्नौकृते र्वोत्तरं ।

इत्युक्ते र्विकरस्य चान्तरुत तत् प्राक् कालेनाचरेदिति । अनु वैश्वदेवानन्तरं श्राद्धं चरेदित्यर्थः ।

हेमाद्रावपि—

पचान्तं कर्म्म निर्वर्त्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्य्यात् ततोऽन्वाहार्य्यकं बुधः ।
इति ।

तथा—

वैश्वदेवाहुतीरग्ना वर्व्वाग् ब्राह्मणभोजनात् ।
पितृन् सन्तर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः ॥
इति ।

अग्नौ अग्नौकरणे कृते ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं वैश्वदेवः कार्य्य इत्यर्थः।

यद्वा—

वैश्वदेवं तथा कृत्वा पश्चाद् ब्राह्मणवाचनम्।

इति।

अनेन विकिरानन्तरं स्वस्तिवाचनात् पूर्वं कर्त्तव्य इति गम्यते।

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थमेवच।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदैविकम्।

इति पृथक् पाकोक्तेः। वाजसनेयिनामुभयार्थमेक एव पाकः। उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नौ करिष्ये इति सूत्रव्याख्याने कर्काचार्य्येण तथा व्याख्यातत्वात्।

साग्नेरपि क्वचिदन्ते भवति—

श्राद्धात् प्रागेव कुर्व्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः।

एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्तेविधीयते॥

इति शालङ्कायनोक्तेः। निरग्निविषये षट्त्रिंशन्मतम्।

(प्रा)प्रति वात्सरिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा॥

इति।

पैठिनसिरपि—

पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः।

आसुरं तद् भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति॥

श्राद्धशेषेणैतदपि स एवाह।

श्राद्धं निर्व्वर्त्त्य विधिवद् वैश्वदेवादिकं ततः ।
कुर्य्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं ततः ॥
इति ।

यतोऽन्नाच्छ्राद्धं तत इति निबन्धकारै र्व्याख्यातम् । तस्मा देकादशाहश्राद्धे अन्ते भिन्नपाकेन वैश्वदेवोभवति ।

एकोद्दिष्टे तु शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
इति देवलेन तदन्नस्योत्सर्गविधानात् ।
सम्प्राप्ते पार्व्वण श्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैवच ।
अग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशे ऽहनि ॥
इति वैश्वदेव विधानाच्चेति सर्व्वं मनवद्यम् ।

वैष्णवाना मत्र विशेष उक्तः पञ्चरात्रे—

साग्ने(स्तु) स्तद्रहितस्यापि वैष्णवस्य विशेषतः ।
श्राद्धनैवेद्यशेषेण वैश्वदेवादिपूर्व्वकम् ॥

आदिशब्दा द्बलिहरणम् ।

वृहत् पाराशरे पञ्चमाध्याये--

वैश्वदेवं कदाकार्य्यं श्राद्धे च समुपस्थिते ।
पाकशुद्ध्यर्थ मेवैतत् पूर्व्वमेव विधीयते ।
वैश्वदेवोऽग्रतश्चैव साग्नेर्हीनाग्निकस्यच ।
कर्त्तव्यः पाकशुद्ध्यर्थं भुक्तोच्छिष्टं तु वर्ज्जयेत् ॥

कठ काण्वादेरपि विशेषो धर्म्मानुशासने--

निर्व्वर्त्त्य श्राद्धयज्ञं वै वैश्वदेवं विधायच ।
ततो गृहबलिं दॆयः कठ काण्वादिकान् विना ॥

इति ।

स्थालीपाकदिने विशेषमाहदेवलः ।

अक्व(ति)त्वा वैश्वदे(वेतु)वन्तु स्थालीपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।
अन्यत्र पितृयज्ञात्तु सोऽपराह्णे विधीयते ॥

पितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । स्थालीपाका इति वहुवचनं स्थालीपाक साध्य कर्म्मोपलक्षकम् । नित्यश्राद्धं पितृयज्ञ इत्याश्वलायनादिविषयम् वाजसनेयिनां तु पित्र्योवलिः पितृयज्ञः । अपरपक्षे श्राद्धं कुर्व्वीत इति सूत्रव्याख्यानं कुर्व्वता कर्काचार्य्येण श्राद्धशब्दस्य राजसूयवत् स (सु) मुदायनामधेयत्वं पूर्वपक्षित्वा असावेतत्ते इति मन्त्रवर्णादिना पिण्डदाने पितॄणां देवतात्वावगमात् पिण्डदानस्यैव नामधेयत्व मित्युक्तत्वात् । अङ्ग-प्रधानचिन्तायाः प्रयोजनं तु प्रधानाकरणे नामकरण मिति तन्मते ब्राह्मणभोजनस्याङ्गत्वात् । गयादौ तथा दृष्टत्वाच्च । इत्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ मनुष्य यज्ञः—

अचिन्तित मनाहूतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् ।
अतिथिं तं विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम् ॥
चक्षु र्दद्यान्मनोदद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥

इति दानधर्म्मे । इत्यादिलक्षणोपेताय अनापृष्टगोत्रकुलाय आसनादिना अर्च्चयित्वा अन्नं परिविष्य उदङ्मुखः सनकादीन् ध्यायन् इदमन्नं सनकादि--मनुष्येभ्योऽहं ददे इत्युक्त्वा दद्यात् । अन्नदानासामर्थ्ये कार्ष्णाजिनिः ।

40

भिक्षां वा पुष्कलां दद्याद्धन्तकार मथापिवा।

इति।

मनुः—

ग्रासमात्रं भवेद् भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम्।

अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारोऽभिधीयते॥

ब्राह्मणाभावे कात्यायनः—

अप्यु (भ्यु) द्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः॥

उद्धृत्य पात्रेनिक्षिपेदित्यर्थः। तदभावे गवादौ दद्यात्। यदा वैश्वदेवात् प्रागतिथि रागच्छति तदा व्यासः—

अकृते वैश्वदेवेतु भिक्षुके गृहमागते।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्ज्जयेत्॥

भिक्षुरपि तेनैव दर्शितः—

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षड़ेते भिक्षुकाः स्मृताः॥

एते पञ्चमहायज्ञा यथाकाले यदि अकृता स्तदाह यमः—

दिवोदितानि कर्म्माणि प्रमादादकृतानि चेत्।

शर्व्वर्याः प्रथमे यामे तानि सर्व्वाणि कारयेत्।

ब्रह्मचार्य्यवगाहं च चौरं च परिवर्ज्जयेत्॥

एवं स्व स्व शाखोक्त प्रकारेण वैश्वदेवः साग्ने र्भवति। निरग्नेरपि पृष्टोदिवि विधानेन स्व शाखोक्त एव। तदुक्तं कात्यायन गृह्य परिशिष्टे।

अथातो धर्म्मजिज्ञासा ।

केशान्तादूर्द्ध्वं मपत्नीक उत्सन्नाग्नि रनग्निकः प्रवासी ब्रह्मचारी विधुरोवा अन्वग्निरिति* ग्रामादग्नि माहृत्य पृष्टोदिवो†त्यधिष्ठाप्य त्रिभिश्च सावित्रैः प्रज्वाल्य "ताᳮ सवितु स्तत् सवितु‡ र्विश्वानि देव सवितः§" इति पूर्व्ववदच्चते हुत्वा पाकं पचेत्। तत्र स्वशाखोक्तं वैश्वदेवं कुर्य्या न्न वृथापाको भवति न वृथापाकं पचेत न वृथापाक मश्नीया त्तत्रैव पिण्डपितृयज्ञ पञ्चाद्याग्रयणानि कुर्य्यादिति । आश्वलायनोऽपि—

लेखादयो नैवच तत् सतांस विश्वानि नोद्यान इमे च मन्त्राः ।
नारोपणं वाप्यवरोपणं वा व्युत्पत्तिरेवं विधुरानलस्य ॥
इति ।

अथ यदि आलस्यादिना पृष्टोदिवि विधानं न करोति तदा शाकल वैश्वदेवः कार्य्यः । तदुक्तंव्यासस्मृतौ ।

अनग्निकस्तु यो विप्र आदायान्नं घृतप्लुतम् ।
शाकलोक्त विधानेन जुहुया ल्लौकिकेऽनले ॥

---

* अन्वग्नि रुषसा मग्र मख्य दन्वहानि प्रथमो जातवेदाः । अनु सूर्य्यस्य पुरुत्राच रश्मी ननु द्यावा पृथिवी आततन्थ ॥ ११अ. १७म. यजुः ।

† पृष्टोदिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् । समानुषी रभिविशो विभाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ ७म. ५सू. २ऋक् ।

‡ तत् सवितु र्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियोयोनः प्रचोदयात् ॥

§ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्न आसुव ॥ ५म. ८२सू. ५ऋक् ।

व्यस्ताभि* र्व्याहृति (ती) भिश्च समस्ताभि† स्ततः परम्।
षड्भि र्देवकृतस्येतीत्यादि मन्त्रै र्यथाक्रमम्॥
प्राजापत्यं स्विष्टकृतं हुत्वैवं द्वादशाहु (तिः) तीः।
देवकृतस्येति षण्मन्त्रास्तु—।

ॐदेवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। अन्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा। अग्नये नमः मेति सर्वत्रत्यागः।

ॐकारपूर्वः स्वाहान्त स्त्यागः शिष्टविधानतः।
भुवि दर्भान् समास्तीर्य्य वलिकर्म्म समाचरेत्॥
विश्वेभ्यो देवेभ्य इति सर्वभूतेभ्य एवच।
भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित्॥
दद्याद्वलित्रयंचाग्रे पितृभ्यश्च स्वधानमः।
पात्रनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निक्षिपेत्॥
उद्धृत्य षोड़शग्रासमात्र मन्नं घृतोक्षितम्।
इद मन्नं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजेत्॥
गोत्रनाम स्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः।
षड्भ्योऽन्नमन्वहं दद्यात् पितृयज्ञविधानतः॥

---

* भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा एवं रूपाभिः।

† भूर्भुवः स्वः स्वाहा एवंरूपाभिः।

ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्बहिः।
काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद् ग्रास मेवच॥
उपविश्य गृहद्वारि तिष्ठेद् यावन्मुहूर्त्तकम्।
अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सु र्भावशुद्धः परीक्षकः॥
इति।

सच्छूद्रस्यापि वैश्वदेव उक्तो याज्ञवल्क्येन।
भार्य्यारतिः शुचि र्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियापरः।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापयेत्॥
इति।

न हापयेदनुतिष्ठेत्। नमस्कारेण मन्त्रेणेति। देवेभ्योनमः। भूतेभ्योनमः। पितृभ्योनमः। मनुष्येभ्योनम इति नमस्कारान्तेन मन्त्रेण। यद्वा—

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एवच।
नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः॥

इति वायुपुराणोक्तेन (वा) शूद्रस्य पञ्च महायज्ञा भवन्ति। ते च आमद्रव्येण कार्य्याः पक्वेन निषिद्धत्वात्।

पाकाभावे प्रवासेच तण्डुला नौषधी स्तथा।
पयोदधिघृतं वापि कन्दमूल फलानि वा॥

इति स्मृत्युक्तानुकल्पद्रव्येण पञ्च महायज्ञान् कृत्वा तद्द्रव्यं विप्रकुले प्रवेशयितव्य मिति शास्त्ररहस्यम्।

श्राद्धे तु "आमेनैव तु शूद्रस्य" इत्यादि नियमादामेनैव श्राद्धं कर्त्तव्यम्। विवाहेतु—

विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा ।

इति विवाहेतरसंस्कारनिषेधपराद्ब्राह्मवचनात् शिष्टसमाचाराच्च लौकिकेऽग्नौ ब्राह्मणद्वारा नाम मन्त्रे घृतादिना होमो भवतीति गम्यते। स्कान्दे प्रभासखण्डे शूद्रस्य निषिद्ध मुक्तम्—

न दर्भानुद्धरेच्छूद्रो न पिबेत् कापिलं पयः ।
मध्यपत्रे न भुञ्जीत ब्रह्मवृक्षस्य भामिनि ॥
नोच्चरेद्वेदमन्त्रांश्च पुरोडाशं न भक्षयेत् ।
न शिखां नोपवीतं च नोच्चरेत् संस्कृतां गिरम् ॥
न पठेद्वेदवचनं त्रिषवं नहि सेवयेत् ।
नमस्कारेण मन्त्रेण क्रियाणां हि भवेद्भुवम् ॥
निषिद्धाचरणं कुर्व्वन् पितृलिकरह मज्जति ।
पतेश्च इति ।

न शिखा मित्येतदसच्छूद्रविषयम्। सच्छूद्रे तु परिचर्य्या शूद्रस्य नियतावृत्ति रनियताः केशवेशा इति वशिष्ठस्मरणाद् विकल्पेन शिखा भवतीति गम्यते ।

मनुः—

शूद्रानां मासिकं कार्य्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।
अर्य्यवच्छौच-कल्पश्च द्विजोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥

अर्य्यावैश्य स्तद्वच्छौचे सूतकादौ कल्पः प्रकारः। शेषं स्पष्टम्।

अन्यच्च—

देवार्च्चां पुरतः कृत्वा ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।
श्रोतव्य मेव शूद्रेण तथान्यैश्च द्विजातिभिः ॥

तथा—

स्त्रीभिः शूद्रैश्च श्रोतव्यं कृत्वा ब्राह्मण मग्रतः।
पुराणं चेतिहास (श्च) श्च श्रोतव्यं च दिने दिने।

तथा—

क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियनिग्रहः।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुगमनं दया॥
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम्।
अनभ्यसूयाच तथा धर्म्मः सामान्य उच्यते॥

इति विष्णूक्त्या साधारणधर्म्माः शूद्रेणाप्यनुष्ठेया इत्यलं बहु-प्रति प्रकृत माश्रीयते।

एवं कृतवैश्वदेवो गोग्रासं दद्यात्।

तदाह ऋष्यशृङ्गः—

गवां ग्रासं च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः।
गवां कण्डूयनं स्पर्शं ग्रास माह्निक मेवच॥

तत्र मन्त्रो यथा—

सौरभेय्यः सर्व्वहिताः पवित्राः पापनाशनाः।
प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गाव स्त्रैलोक्यमातरः॥

इतिमन्त्रेण संपूज्य गोग्रासं दद्यात्।

ततो वहिःकाकवलिः।

मनुः—

शुनाञ्च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्।
वायसानां (क) क्रिमीणां च शनकै र्निक्षिपेद् भुवि॥

तन्मन्त्रस्तु—

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋता स्तथा ।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥

वायसेभ्योनम इति नमस्कुर्य्यात् । इति वायसवलिः ।

तथा—

द्वौ श्वानौ श्याम शवलौ वैवस्वत कुलोद्भवौ ।
ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि रचतां पथि मां सदा ॥

श्वभ्योनमः । इति श्ववलिः ।

तथा—

पिपीलिकाकीट पतङ्गकाश्च वुभुक्षिताः कर्म्मनिवद्धव (ध्राः) द्धाः ।
प्रयान्तु ते तृप्ति मिदं मयान्नं तेभ्यो (पि) विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ।
क्रिमिकीट पतङ्गेभ्योनम इति तद्वलिर्देयः ।

तथा—

प्रवासं गच्छतोयस्य गृहेकर्त्ता न विद्यते ।
पञ्चानां महता मे(ष)तैः स यज्ञैः सह गच्छति ॥

इत्यविस्मरणात् प्रवासेऽप्येते यथाशक्ति कर्त्तव्या एव । तत्रापि वैश्वदेवकल्पो निषिद्धः ।

चुल्लीहोमो व्रात्यदान मतृतौ गमनं तथा ।
असंख्यातं तु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

तथा—

न पश्येद् भूवलिं वीर दत्त्वा ग्रहवलीन् द्विजः ।
स्वयं तच्चो(नैवो)द्धरेन्मोहात् यदि तच्छ्रीर्विनश्यति ॥

गालवः—

वैश्वदेवं दिवा नक्तं न भवेच्चेत् पृथक् पृथक् ।
प्रातरेव द्विरावृत्त्या कर्त्तव्यं स्मृतिशासनात् ॥

तथा—

दिवा वा यदि वा रात्रौ क्रियते वैश्वदेविकम् ।
द्विरावृत्त्या तदा कुर्य्यादिति वेदविदोविदुः ॥

एतच्च यच्छाखायां सायं प्रात वैंश्वदेवोविहित स्तद्विषयम् । अन्येषां सकृदेव भवतीत्युक्तमेव ।

शौनकः—

वैश्वदेवं तथा श्राद्धं ब्रह्मयज्ञं च सूतके ।
न कुर्य्यात् स्वयमन्येन कारयेन्नच सर्वथा ॥

स्मृत्यर्थ सारेऽपि—

कुर्य्यात् पञ्च महायज्ञान्नित्यदा सूतकं विना ।
इति ।

तथा—

आत्मार्थं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।
वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् ॥

तथा—

अस्नाताशो मलं भुङ्क्ते त्वजपो पूयशोणितम् ।
अहुत्वाशो क्रिमिं भुङ्क्ते अनर्च्चय रुधिरं तथा ।
इत्यादि ।

ततस्तदीया वालज्येष्ठ गृह्या यथार्हं मश्नीयुः । अन्येऽपि

तत् काल समागता भोजनीयाः । भोजन काले समागतान् सखि सम्बन्धि वान्धवान् भोजयेदिति वशिष्टोक्तेः । एवं पञ्च महायज्ञा अहरहः कार्य्याः ।

अन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्य श्चोद-पात्रादिति कात्यायनोक्तेः ।

विना सूतकं पञ्चमहायज्ञाकरणे प्रायश्चित्त मुक्तं स्मृतौ ।

स्वकर्म्महानौ पतन मब्देनैवत्वनापदि ।
स्वकर्म्महानौ नास्तिक्यान्मासेन पतनं स्मृतम् ॥
द्वादशाब्दव्रतेनैव तस्य शुद्धिस्तु नान्यथा ।
तन्निरीक्ष्यार्कमीक्षेत स्पर्शे स्नानं सचेलकम् ॥
वेदोदितानां नित्यानां कर्म्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपेच प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इत्यल मति प्रपञ्चेन ।

इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
आह्निकविधौ वैश्वदेव विधानम् ॥

अथ भोजन विधानम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सम्भोज्यातिथि भृत्यांश्च दम्पत्योः शेष भोजनम् ।

वालसु(स्व)वासिनी वृद्ध गर्भिण्यातुर कन्यकाः ॥

दम्पत्योरपि मध्ये पूर्व्वं गृहपतिः श्रेष्ठान्न मश्नीया त्ततः पत्नीति ।

भारतेदानधर्म्मे—

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।

अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥

अभुक्तवत्सु नाश्नाति ब्राह्मणेषु च यो नरः ।

अभोजनेन तेनाथ जितः स्वर्गोभवत्युत ॥

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्य स्तथैवच ।

अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघसाशिनम् ।

इति ।

देवलः—

आहारं तु रहः कुर्य्यान्निर्हारं चैव सर्व्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्राकाश्ये हीयते श्रिया ॥

रह एकान्ते। निर्हारः पुरीषाद्युत्सर्गः स्त्रीसंसर्गश्च ।

मैथुनं सततं गुप्त माहारं च सदाचरेत् ।

इति दान धर्म्मोक्तेः ।

व्यासश्च—

पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्य्यात् प्राङ्मुखो मौन मास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्य मेषा पञ्चार्द्रतास्मृता ॥

आचारदीपे—

स्नास्यतोवरुण: कान्तिं*। जुह्वतोऽग्नि: श्रियं हरेत्।

भुञ्जतोमृत्यु रायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम् ॥

मनु:—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणा मुख:।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्तेह्युदङ्मुख: ॥

एतत् काम्यं नित्यविधिस्तु—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत तथोत्तर मुखोऽपि वा।

इति।

अनायुष्यं त्वेवं मुखस्य भोजनं मातु रित्युपदिशतीत्यापस्तम्ब स्मरणा ज्जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुख भोजननिषेध:। आचारदीपेऽपि—

पुत्रवान् स्वगृहे नित्यं नाश्नीया दुत्तरामुख:।

सोमवारे तथात्यन्तं वर्ज्जयेत्तु सदा वुध: ॥

भोजनकाल माह मनु:—

सायं प्रातर्द्विजातीना मशनं श्रुति चोदितम्।

नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्र समोविधि: ॥

भारते दानधर्म्मे—

---

* स्ना (तु) तस्तु वरुण स्तेज: इत्याह्निक तत्त्वे पाठ:। स एव समीचीनतया प्रतिभाति स्यतु र्भविष्यत् काम्त विहितत्वेन प्रकृतानुपयोगात्।

सायं प्रातर्मनुष्याणां भोजनं देवनिर्म्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्ट मुपवास विधिर्हि सः ॥

अतस्तु सायमाशश्च प्रातराशश्च यो नरः ।
सदोपवासो भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा (नरः) क्वचित् ॥

अत्र प्रातः शब्दः पञ्चधाविभक्त दिनस्य तृतीयभागवाचकः ।

तथा—

ततो भोजन वेलायां कृत्वाचारं सदात्मवान् ।
पोष्यवर्ग सहोपेतो भोजनं कारये द्बुधः ॥

मातापिता गुरुर्भार्य्या पुत्रोदास स्तथैवच ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्य वर्गा अमी नव ॥

ब्रह्म पुराणे—

अनु (उप) लिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनान्विते ।
मण्डलं गोमयेन स्या दथवा गौरमृत्स्नया ॥

मण्डल माह व्यासः—

चतुरस्त्रं त्रिकोणञ्च वर्त्तुलं चार्द्ध चन्द्रकम् ।
कर्त्तव्य मानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु* मण्डलम् ॥

शङ्खः—

आदित्या वसवोरुद्रा ब्रह्मा विष्णु स्तथैवच ।
मण्डलं तूपजीवन्ति तस्मात् कुर्व्वीत मण्डलम् ॥

---

* आदिपदेन क्षत्रियवैश्य शूद्राणां परिग्रहः । ततश्च ब्राह्मणस्य चतुरस्रं क्षत्रि-यस्य त्रिकोणं वैश्यस्य वर्त्तुलं शूद्रस्य अर्द्धचन्द्राभं मण्डलं विहित मिति वेदितव्यम् ।

यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसा स्तथा ।
हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्ज्जितम् ॥

आसन माह मनुः—

श्रीपर्णी च शमी शल्ली कदम्बोवारण स्तथा ।
पञ्चासनोपविष्टस्तु स्नानहोमादिकं चरेत् ॥

वर्ज्यं मुक्तं प्रचेतसा —

गोशकृन् मृन्मयं भिन्नं तथा पालाश पैप्पलम् ।
लोहवद्धं तथै(सदै)वार्कं वर्ज्जयेदासनं वुधः ॥

तथा—

मधु पर्के भोजनान्ते सन्ध्यादौ नित्यकर्म्मणि ।
आसनस्थः सदाचामे दन्यत्र कुक्कुटायनः ॥
यस्तु भोजनवेलाया मासनस्थ उपस्पृशेत् ।
ब्राह्मणो भोजनात् पूर्वं तमाहुः पंक्ति दूषकम् ॥

इत्यादि स्मृते रासनस्थस्य आचमन निषेधः ।

पैठीनसिः—

एकएवतु योभुङ्क्ते विमले कांस्य भाजने ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशोवलम् ॥

भिन्ने भोजन निषेधा दभिन्नं कांस्य पात्रं ज्ञेयम् ।

सौवर्णे राजते चैव पात्रे भोजन माचरेत् ।

इति स्मृतिः । सौवर्णादिक मपि विभवे सति कार्य्यम् ।

ताम्र पात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाचिते ।

इति वृद्ध मनूक्ते स्ताम्रपात्रनिषेधः ।

स्वीयपात्रे सर्व्वदा भोज्यम् ।

परपात्रेषु भुञ्जानः प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ।

इति स्मृतेः ।

पात्रपरिमाण माह योगी—

पञ्चाशतः पला दूर्द्ध्वं महा भाजनमिष्यते ।

नातिदीर्घं नातिह्रस्वं रत्नि मात्र प्रमाणकम् ॥

ग्रन्थान्तरेतु—

पलविंशति मारभ्य शतजर्द्ध्वं यथेच्छया ।

इदमेव गृहस्थानां न यति-ब्रह्मचारिणाम् ॥

इत्यल्प प्रमाण मप्युक्तं । तत् समन्ता ल्लघुपात्राणि निधेयानि न तन्मध्ये ।

लघीयांस्यपि पात्राणि भूमौ स्थाप्यानि भारत ।

पयः शाकादि भुक्त्यर्थं न महाभाजनोपरि ।

सव्ये पार्श्वेच पानीयपात्रं दद्याद्विचक्षणः ॥

आचारदीपे—

दक्षिणं तु परित्यज्य वामे नीरनिधापनात् ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं पानीयं सुरयासमम् ॥

तथा—

ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्ज्जयेत् ॥

इति व्याघ्रपादुक्ते र्यत्यादेः कांस्यपात्र निषेधः ।

अत्र प्रसङ्गाद्विधवा धर्म्माः कथ्यन्ते ।

स्कान्दे—

पत्यौ मृतेऽपि या योषिद्वैधव्यं पालयेद् यतिः ।
सा पुनः प्राप्य भर्त्तारं स्वर्गलोकान् समश्नुते ॥
एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कथञ्चन ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पक्षव्रत मथापिवा ॥
यवान्नेन फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ।
प्राण यात्रां प्रकुर्व्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥
वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमं चरेत् ।
स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं पुनः ॥
नाधिरोहे दनड्वाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
कञ्चुकं न परि (रो) दध्या द्वासो न विकृतं वसेत् ॥
विधवा कवरी बन्धो भर्त्तृबन्धाय जायते ।
शिरसोवपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा ॥
पर्य्यङ्क शायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिन् ।
तस्मात् भूशयनं कार्य्यं पति सौख्य समीहया ॥
नैवाङ्गोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ।
गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैवकार्य्य स्तया पुनः ॥
यद् यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम् ।
तत्तद् गुणवते देयं पति प्रीणन काम्यया ।
तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यम् भर्त्तुः कुशतिलोदकैः ।
तत्पितु स्तत्पितुश्चैव तन्मातादिभ्य एवच ॥

तर्पणं तु पुत्र पौत्राभावे ज्ञेयम् ।

श्राद्धं च तर्पणं चैव न कुर्य्यात् पुत्रिणी सदा ।

इति भृगूक्तेः—

विष्णोस्तु पूजनं कार्य्यं पति बुद्ध्या न चान्यथा ।
पति मेव सदा ध्याये द्विष्णुरूपधरं परम् ।
अपृष्ट्वा तु सुतान् किञ्चि न्नकुर्य्याद् भर्त्तृ तत्परा ॥

इति ।

पुत्राद्यभावे हरिवंशे पुण्यकव्रत कल्पे विशेष उक्तः—

मृन्मयं चित्रगं वापि कृत्वा भर्त्तार मात्मनः ।
तदाज्ञया स्नानदान व्रतादौ नाचरेत् सदा ॥

इति ।

अथ प्रकृत मनुस्त्रियते । कांस्य पात्राभावे यमः ।

रम्भा कुटज मध्वाम्र जम्बू पनस चम्पकाः ।
पद्मोदुम्बर पालाश ब्रह्मपत्रं पवित्रकम्* ॥

अत्रिः—

वटार्काश्वत्थ पत्रेषु कुम्भी तिन्दुक पत्रयोः ।
श्रीकामो नैव भुञ्जीत कोविदार करञ्जयोः ॥
करे खर्परके चैव शिलायां ताम्र भाजने ।
भिन्नकांस्ये च वस्त्रे च न भुञ्जीत तथाऽऽयसे ॥
आसने पाद मारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् ।
मुखेन धमितं चान्नं तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

---

* पात्र मिति शेषः । तथाच रम्भादि पत्रेषु भोजने न कोऽपि दोष इति भावः ।

दक्षः—

भोजनं हवनं दान मुपहारः प्रतिग्रहः ।
बहिर्जानु न कार्य्याणि तद्वदाचमनं जपम् ॥
नाश्नीयाद् भार्य्यया सार्द्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।
शयानः प्रौढ़ पादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकम् ॥

आकाशे यन्त्रादौ । पादारोपित पादः प्रौढ़पादः ।

सङ्ग्रहेऽत्र विशेष उक्तः—

मात्रा सहोपनीते स्या द्विवाहे भार्य्यया सह ।
अन्यत्र सह भुञ्जानः समः स्यात् पशुभिः सह ॥

प्रयोग पारिजाते गर्गः—

रम्भापत्रपलाशेषु यः कुर्य्यात् पारणं क्वचित् ।
सप्तजन्मकृतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

यत्तु मिताक्षरायाम्—

पलाशपत्रभोजी च अहोरात्रेण शुध्यति ।

इति यो नित्यनिषेध उक्तः स वल्ली पलाश विषयः । इति मदनपारिजाते व्याख्यातम् ।

पलाशपत्रभोजी यः सोऽनन्तं फल मश्नुते ।
इति विशेषोक्तेः ।

यमः—

शाकादि पुरतः स्थाप्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च वामतः ।
अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्यं दक्षिणे घृतपायसे ॥
पात्रं धृत्वा तु वामेन यावद् भवति भोजनम् ।

BVBSSMV

पाणिना दक्षिणेनैव पर्य्युक्ष्य परिषेचयेत् ॥
अङ्गुष्ठ स्तर्ज्जनी चैव मध्यमा चैव सर्वदा ।
तिस्रो ह्ये(द्वेऽ)काङ्गुली चैव प्रशस्ता पात्रधारणे ॥

भारते—

आज्याहुतिं विना चेव यत् किञ्चित् परिविष्यते ।
दुराचारैश्च यद् भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥

मार्कण्डेयो ऽत्र विशेष माह—

न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।
शेष मुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयता मत्र कारणम् ॥

इति ।

उद्धृत्य यन्त्रादौ स्थापयित्वेत्यर्थः ।

यन्त्र मुक्तं सङ्ग्रहे—

कांस्यस्य काष्ठकस्यापि वंशस्यापि तथैव (च) हि ।
यन्त्रिका तु त्रिकोणा वै कर्त्तव्या पात्रधारणे ॥

षट् त्रिंशन्मते—

ओदने परमान्नेच घृतपात्रं स्थितं यदि ।
एतदाज्यं भवेद्भक्तं तदन्नं मांसमुच्यते ॥

ब्राह्मे—

सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससम्भवम् ।
सामुद्रं भूमिजं चैव प्रत्यक्षे चैव दुष्यतः ॥

तस्मादिदं द्रव्यान्तर युक्तं परिषेव्यम् (वेष्यम्) ।
श्राद्धादि भोजने पात्राभावे विशेष उक्तो ब्राह्मे ।

पञ्चग्रासां स्तु भुञ्जीत क्वचिद्वेश्मनि सङ्कटे ।
पात्रमुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत् पैतृकाद्दते ॥

गर्गः—

सत्यं चेति च वै प्रात र्वारिणा परिषिचयेत् ।
सायंकाले तथैवस्यादृतं चेत्यादितः क्रमात् ॥

आपस्तम्बः—

कौशं तु बिभृयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।
भुञ्जानस्तु विशेषेण गृहीतान्न विशुद्धये ।
भोजनं वर्त्तुलं प्रोक्तं पवित्रं ग्रन्थि वर्ज्जितम् ॥

इति ।

तथा—

उद्धृत्य किञ्चिदन्नाग्रं धर्म्मराजाय वै वलिम् ।
दत्त्वा च चित्रगुप्ताय भूतेभ्यश्च तथैवच ॥
अन्नेनैव घृताक्तेन नमस्कारेण वै भुवि ।
तिस्र एवाहुतीर्दद्याद्‌ भोजनादौ च दक्षिणे ॥

इति भविष्य पुराणे । भोजनादा वन्नेनेत्युक्ते भोजनादन्यत्र-फलाहारादौ न चि(पवि) त्राहुतिरिति गम्यते ।

केचित्तु—

भूपतये भुवनपतये भूतानां पतये नमः ।
एवं वलित्रयं दद्याद्‌ भोजनादौ विशेषतः ॥

इत्याहुः । अत्राचारतो व्यवस्था । पितृकार्य्येतु—

पितॄणा मन्न उत्सृष्टे वलिं कुर्व्वन्ति ये द्विजाः ।

आसुरं तद् भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

यत्तु—

स्पर्शनान्ते स्पृशेदन्नं संकल्पान्ते वलिं हरेत् ।

होमस्तु मधुवातान्ते होमान्ते चोदकं पिबेत् ॥

इति ।

तद्वैश्वदेविकद्विजविषयम् । पित्र्यद्विजस्य वलिदान निषेधात् । इति श्राद्ध कल्पे । सूतकेऽपि वलिदानापोशान प्राणाहुति पात्र-धारणादयो भुजिनियमा भवन्तीति स्मृत्यर्थसारे स्पष्ट मुक्तम् ।

अन्यत्रापि—

नित्यस्नानं च शौचं च भोजनं नियमान्वितम् ।

अस्पृश्य स्पर्शने स्नानं कुर्य्यादेवच सूतकी ॥

अन्यत्रानधिकारा स्तर्पण देवार्च्चादयो न भवन्ति ।

मनुः—

दत्त्वा तु चित्रगुप्ताय हस्तं प्रक्षालयेद्द्विजः ।

अप्रक्षालितकरो भु (क्त्वा) क्त्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

चन्द्रिकायां दक्षः—

भोजनादौ वलिं मुक्त्वा समुद्धृत्य च भोजनम् ।

अनुद्धृत्यच यो भुङ्क्ते प्राणायामाष्टकं चरेत् ॥

उक्त्वा ऽमृतोपस्तरणमसि स्वाहान्त मेवच ।

आपोशानं तदित्याहु र्भोजनादौ पिवेज्जलम् ॥

आपोशान मकृत्वा तु यो भुङ्क्ते द्विजसत्तमः ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं भुक्त्वा दोष मवाप्नुयात् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ।
आपोशनार्थं यत्तोयं धृतं चेन्निःसृतं भवेत् ॥
हस्तं प्रक्षाल्य तोयेन पुनर्वै धारयेज्जलम् ।
आपोशानं करे कृत्वा यद्याशीर्वचनं पठेत् ॥
अभोज्यं तद् भवेदन्नं दाता भोक्ता च किल्बिषी ।
यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥
तद्दोष परिहारार्थं मन्त्र मेत मुदीरयेत् ।
अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णु र्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
एवं ध्यात्वा द्विजो भुङ्क्ते ह्यन्न दोषै र्नलिप्यते ॥
प्राणाहुतीरदत्त्वा (रहुत्वा) तु यश्चान्नं परिमर्द्दयेत् ।
मर्द्दितं भोजयेद् यस्तु प्राजापत्यं ततश्चरेत् ॥

चित्राहुतिदानानन्तरं हस्तं प्रक्षाल्य पंक्ति दोषसम्भावनायां जलधारादिना पंक्तिं भिन्द्यादित्युक्तं पारिजाते वृद्ध मनुना ।

एकपंक्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।
सर्व्वेषां तत् समं तावद् यावत् पंक्ति र्नभिद्यते ॥
अग्निना भस्मना चैव स्तम्बेन सलिलेन वा ।
द्वारेणैवच मार्गेण पंक्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

स्तम्भेनेति क्वचित् पाठः ।

याज्ञवल्क्यः—

आपोशानेनोपरिष्टादधस्तादशनं तथा ।
अन (ग्न) ग्रमम्रृतं चैव कार्य्यं मन्नं द्विजन्मना ॥

दक्षः—

शब्देनापोशनं पीत्वा शब्देन घृतपायसम् ।
शब्देनापः पयः पीत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥
आर्द्रामलक मात्रं (तु) वा यद्वा वदर मात्रकम् ।
प्राणाहुति प्रमाणं स्यात् सघृतस्यान्नस्य तद् भवेत् ॥
घृतहीनं तु यो भुङ्क्ते नर स्त्वाहुति पञ्चकम् ।
पश्चाद् घृतेन यो भुङ्क्ते द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
घृताभावेतु गव्येन संस्कुर्व्वीत जलेन वा ।

गव्येन दुग्धादिनेत्यर्थः ।

पराशरः—

मुखे चान्नस्य निक्षेपो मन्त्रैः प्राणादि पञ्चभिः* ।
भोजनं तद्धि विज्ञेयं तत्रैव नियमाः स्मृताः ।
पात्रालम्भ स्तथा मौनं तदूर्द्ध मपि चेच्छया ॥

शौनकः—

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवः ।
जिह्वया च ग्रसेदन्नं दशनैन न संस्पृशेत् ॥
तथैव षष्ठीं दद्यात्तु सचैतन्ये सुखात्मनि ।
तर्ज्जनी मध्यमाङ्गुष्ठ लग्ना प्राणाहुति र्भवेत् ॥
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठे रपाने जुहुया (द्धविः) द्बुधः ।
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठे र्व्यानेतु जुहुया द्बुधः ॥

* प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । समानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । एवंरूपैः ।

कनिष्ठा तर्ज्जन्यङ्गुष्ठे रुदानाय हुनेद्धविः।
सर्वाङ्गुलिभिरादाय समानस्याहुति र्भवेत्॥
तथैव षष्ठीं जुहुयात् सचैतन्ये सुखात्मनि।
इति।

केचिद्ब्रह्मणि स्वाहेति सप्तमीमाहुः। श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमीति तैत्तिरीयारण्यके तथोक्तत्वादिति। इदं च प्राणाग्नि होत्रमिति ज्ञेयम्। तदुक्तं शतपथ ब्राह्मणे।

ते पुरुषमाविशत स्तस्य मुखमेवाहवनीयं कुर्व्वाते जिह्वां समिध मन्न मेव शुक्रामाहुतिं ते पुरुषं तर्पयतः स य एवं विद्वा नश्नाति अग्निहोत्र मेवास्य हुतं भवतीति।

श्रुत्यन्तरेऽपि—

स य इद मविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत् स्यात्। अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवतीति।

गोभिल सूत्रे—

पञ्चग्रासान् गृह्णीयात् प्राणाय स्वाहेति गार्हपत्य मेव तेन जुहोति। अपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्य्य पचन मेव तेन जुहोति। व्यानाय स्वाहेत्याहवनीय मेव तेन जुहोति। उदानाय स्वाहेति सभ्य मेव तेन जुहोति। समानाय स्वाहेत्यावसथ्य मेव तेन जुहोतीति।

सामोपनिषद्यपि—

तद् यद् भक्तं प्रथम मागच्छेदित्यादि।

नात्रोच्छिष्ट दोषः प्रत्याहुति।

तदाह मनुः—

मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च।
आस्य होमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्॥

तथा स्मृति सङ्ग्रहे—

एवं पञ्चाहुतीर्हुत्वा ब्रह्मग्रन्थिं विसृज्य च।
प्रक्षाल्य वामहस्तं तु पश्चाद् भोजन माचरेत्॥
तर्जन्यां तु स्थिते रौप्ये ब्रह्मग्रन्थौ च मूर्द्धनि।
कनिष्ठिक्यां स्थिते खड्गे नैव भोजन माचरेत्॥
अन्यथा भोजनं कुर्व्वन् प्राणायाम शतं चरेत्।
यद् यद् भुङ्क्ते तदन्नं तु किञ्चि द्वै स्थापयेत् पृथक्॥
यद् यद् यस्येप्सितं चान्नं गृहीत्वा भोजनं चरेत्।
अनिधाय पृथक् चान्नं गायत्र्याऽत्वभिमन्त्रितम्।
पुनरन्नं न गृह्णीयाद् यदि भुञ्जीत दोष भाक्॥
पंक्ति भेदेन यो भुङ्क्ते परकीये स्वकेऽपि वा।
तदन्नं मांसमित्याहुः क्षयरोगी च जायते॥

सर्व्वाभि रङ्गुलीभिः सम मश्नीया दिति वशिष्ठोक्तेः समुदिताङ्गुलीभि र्भुञ्जीत।

तथा—

जलपात्रं तु निक्षिप्य मणिबन्धे च दक्षिणे।
विप्रो भोजनकाले तु पिबेद्वामेन पाणिना॥

अन्यत्र तु—

धारया नोदकं पेयं पीत्वा दोष मवाप्नुयात्।
जलपात्रेण तत् पेय मिति शातातपोऽब्रवीत्॥
एक पंक्त्यु प्रविष्टानां विप्राणां सह भोजने।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्नीयुरितरेऽप्यनु॥
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति।
स मूढो नरकं याति ब्रह्महा च निगद्यते॥

मर्य्यादाकरणे दोषो न इत्युक्त मेव प्राक्।

एक पंक्त्युपविष्टाना मन्योन्यं स्पृशते यदि।
तदन्न मत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥
भवेदुच्छिष्ट संस्पर्शो भोक्तु र्वा भाजनस्य वा।
अन्नं तदेव भोक्तव्यं न त्याज्यं भाजने स्थितम्॥
अन्यदन्नं न भोक्तव्यं यदि भुञ्जीत किल्बिषी।
स्नात्वा ततो जपेद्देवीं* शतमष्टोत्तरं द्विजः॥

वृद्ध शातातपस्तु—

यदा भोजनकाले तु अशुचि र्भवति द्विजः।
भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा शुद्धि मवाप्नुयात्॥
अश्नित्वा सर्व मेवापि त्रिरात्रेण विशुध्यति।
अज्ञानाद्भोजनं कुर्व्वन् गायत्र्यष्ट शतं जपेत्॥

इत्याह। मदनपारिजाते मार्कण्डेयः।

---

* देवीं गायत्रीमित्यर्थः।

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यः सशब्दं समश्नुते*।
अङ्गुलिं चोद्धरेद् यस्तु गोमांसाशनवत् स्मृतम्॥

विष्णुपुराणे—

अश्नीयात्तन्मनाभूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम्।
लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकान् ततः॥
प्राग् द्रवद्रव्य मश्नीयान्मध्ये तु कठिनाशनः।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चति॥
नोच्छिष्टोघृत मादद्याद् तथा गव्यं विशेषतः।
जठरं पूरयेदर्द्ध मन्नै र्भागं (जलस्य च) जलै स्तथा।
वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थ मवशेषयेत्॥

आपस्तम्बः—

अष्टौ ग्रासा मुने र्भैक्षं षोड़शारण्यवासिनः।
द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः॥

पुलस्त्यः—

भोजनं तु न निःशेषं कुर्य्यात् प्राज्ञः कथञ्चन।
अन्यत्र दधिसक्त्वाज्य पलल क्षीर मध्वपाम्॥
पललं मांसम्।
अनिन्द्यं भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्न मकुत्सयन्।

इत्यादि स्मृते रनिन्द्यान्नं भोक्तव्यम्। तच्च न निन्द्यात्। अन्नं न निन्द्यात् तद्व्रत मिति तैत्तिरीय श्रुतेः।

---

* समश्नुते इत्यत्र स्वादिगणीयस्य अशधातो र्व्याप्त्यर्थकत्वं यद्यपि नियतं। तथाप्यत्र प्रकरणादुपसर्गयोगाद्वा भोजनार्थत्वं वेदितव्यम्।

अत्र वर्ज्यमाह याज्ञवल्क्यः—

अनर्च्चितं वृथा मांसं केश कीट समन्वितम् ।
शुक्तं पर्य्युषितोच्छिष्टं स्पृष्टं श्वपच कामतः ॥
उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्य्यायान्नं च वर्ज्जयेत् ।
गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ॥

अनर्च्चित मुक्तमायअवज्ञादत्तं यदन्नं तत् ।

वृथामांसं—

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विज काम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्च्य खादन् मांसं न दोष भाक् ॥

इत्युक्त प्रकारेण असम्पादितं मांसं ।

केश कीट समन्वित मन्नं । शुक्तं यत् स्वय मनम्लं सत्काल-परिवासादिना अम्लीभवति तदित्यर्थः । पर्य्युषितं रात्र्यन्तरितं । उच्छिष्टं भुक्तोच्छिष्टं । उदक्या रजस्वला तया स्पृष्टम् । संघुष्टं को भुङ्क्ते इत्यादि यदाघुष्य दीयते । पर्य्यायान्नं अन्यसम्बन्धि अन्य-व्यपदेशेन यद्दीयते इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

पर्य्युषिते प्रतिप्रसव माह स एव ।

अन्नं पर्य्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।
अस्नेहा अपि गोधूम यव गोरसविक्रियाः ॥

गोधूम विकारो मण्डकः । यवविकारः सक्तुः ।

शङ्खः—

अपूपाः सक्तवो धाना स्तक्रं दधि घृतं मधु ।
एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो नचेद् भवेत् ॥

तथा—

आभीर भाण्डसंस्थानि पयोदधिघृतानि च ।
तावत् पूतं हि तद् भाण्डं यावत्तत्तत्र तिष्ठति ॥
कलिङ्गंच पटोलंच वृन्ताकं सन्धितानि च ।
उपोदकी रक्तशाक मेतान् वै वर्ज्जयेद्विजः ॥

नारदीयेऽपि—

वृन्ताकं च कलिङ्गंच दग्ध मन्नं मसूरिका ।
उदरे यस्य तिष्ठन्ति तस्य दूरतरोहरिः ॥
शाक मूलफलेच्चूर्णे दन्तच्छेदै र्न भक्षयेत् ।
लवणं व्यञ्जनञ्चैव घृतं तैलं तथैव च ॥
लेह्यं पेयञ्च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ।

अतो लवणादि दर्व्वा देयम् ।

अपक्वं स्नेह पक्वं च नतु दर्व्वा कदाचन ।

इत्युक्ते रपक्व स्नेह पक्वे हस्तेनैव देये । केचित्तु वृन्ताकनिषेधः श्वेत वृन्ताक पर इत्याहुः ।

वर्ज्जयेच्छ्वेतवृन्ताक मलावुं वर्त्तुलं तथा ।
छत्राकं लशुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति विशेषोक्तेः । तत्तु निवन्धे ष्वनुपलम्भा दुपेक्ष्यम् । रागमूलत्वात् । उपलम्भे वा श्वेतत्व विशेषणं दोषाधिक्याय । नत्वितर प्रतिप्रसवाय । प्रायश्चित्ताधिक्य कथनादिति ज्ञेयम् ।

तथा—

रात्रौ दधि न भोक्तव्यं दिवा च नवनीतकम् ।

पय एकशफं हेयं तथा क्रामेलकाविकम् * ।

इति स्कान्दे । तथा तिथिविशेष वर्ज्यान्याह ।

बृहस्पतिः—

कुष्माण्डं तरुणीं चैव मूलकं बृहतीं तथा ।
श्रीफलं च कलिङ्गं च धात्रीं प्रतिपदादिषु ॥
वर्ज्जयेत् सप्तमी याव दन्यथा कृच्छ्र माचरेत् ।
सप्तम्यां रविवारे च दिवारात्री तथैवच ॥
धात्रीफलं नरोऽश्नीयादलक्ष्मीको भवे(न्नरः)द्ध्रुवम् ।
विप्राणां भोजने काले यदि दीपोविनश्यति ॥
पाणिभ्यां पात्र मालभ्य गायत्रीं मनसा स्मरेत् ।
पश्चाच्च दीपकं दृष्ट्वा तच्छेषं भुञ्जते द्विजाः ॥
अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ।
मक्षिका सन्तता धारा वेद सम्बन्धि विन्दवः † ।
सुरते स्त्रीमुखं चैव पवित्रं मनुरब्रवीत् ॥

अन्यत्र—

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ॥

इति यदुक्तं तस्यायमर्थः । अन्नाभावेन यदि प्राणनाश स्तदा मांस भक्षणे न दोषः । सर्व (तः) था आत्मानं गोपायीतेति श्रुतिः । तथा श्राद्धे निमन्त्रितो मांसमश्नीयात् ।

---

* क्रमेलक उष्ट्रः अविर्मेष स्तत्सम्बन्धि ।

† वेदाध्यायिनां मुखनिःसृता स्थुत्कारकणाः ।

यथा विधि नियुक्त स्तु यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवा नेकविंशतिम् * ॥

इति मनूक्तेः । तथा प्रोक्षणाख्य श्रौतसंस्कार संस्कृतमांस-भक्षणे न दोषः । विहितत्वात् । अभक्षणे यागासिद्धेश्च ।

तथा अतिथ्यर्च्चनार्थं सम्पादितं यन्मांसं द्विजप्रार्थनया तद्-भक्षणे न दोषः । अत्र यद्यपि दोषाभाव उक्त स्तथापि यागाद-न्यत्र मांसं वर्ज्यम् । तथाहि—

अक्षता (गोपशुश्चैव) श्राद्धे मांसं तथा मधु ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत् ॥

इति बृहन्नारदीयोक्तेः । अक्षता कृतविवाहा अनुपभुक्ता युगा-न्तरवन्न विवाह्येत्यर्थः ।

शौचं च पात्र शुद्धिश्च श्रद्धाच परमा यदि ।
अनन्त तृप्तिकृच्छ्राद्धे एतत् खलु निरामिषम् ॥

इति बृहत् पाराशरोक्तेश्च ।

क्षिप्वा कूपे यथा किञ्चिद्वाल(मा)श्वासुं तदिच्छति ।
पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥

इति निगमोक्तेः ।

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्म्मतत्त्ववित् ।
मुन्यन्नैः स्यात् परा प्रीति (र्यथा) स्तथा न पशुहिंसया ॥

---

* सम्भवान् जन्मानि । तथाच तेन एकविंशति जन्मसु पशुयोनौ उत्पत्तव्य मित्यर्थः ।

इति भागवतोक्तेः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।
गृहेऽपि निवसन् विप्रोमुनि र्मांसविवर्ज्जनात् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ।

प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मण काम्यया ।
अल्पदोष मिदं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥

इति दानधर्म्मे अल्पदोष श्रुतेश्च ।

ननु—

पितॄणां मासिकं श्राद्ध मन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः ।
तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

तथा—

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहालिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वथा ॥

इति मनु याज्ञवल्क्यादि स्मृतौ श्राद्धे मांसविधानाद्विधिनिषेधानां देशभेदेन व्यवस्था कुतो नाङ्गीक्रियते इति चेन्न। मांसनिषेधकवाक्ये कलावितिवद्देश भेद ग्रहणा भावात्। तत् कल्पनायां तु यावति देशे मांसवर्ज्जनं दृश्यते । तद्देशवाचक पदाभावादनेक पद कल्पनेनैकवाक्य भेदा पत्तिः प्रसज्येत ।

देशाचाराः परिग्राह्या स्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ।
अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्व्वधर्म्म वहिष्कृतः ॥

इति वृहन्नारदीय वचनवलान्नापि देशाचारतोव्यवस्था । इदं वचनं तत्तद्देश सदाचाराणामेव व्यवस्थापकं । न दुराचारस्य ।

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः ।
श्रुति स्मृत्यविरुद्धश्च त मनुष्ठातु मर्हति ॥

इति देवलोक्तेः । कलौ पञ्च विवर्ज्जयेदिति निरवकाश प्रमाण विरोधाच्च । इत्यलं समस्तानुप्रसक्तेन ।

प्रकृत मुच्यते । याज्ञवल्क्यः—

परपाकरुचिर्नस्या दनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

षट्‌त्रिंशन्मतेऽपि—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्य्याद्दिन मेक मभोजनम् ।

लिखितः—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
अपचस्य च भुक्त्वान्नं द्विज श्चान्द्रायणं चरेत् ॥

चान्द्रायण मभ्यासविषयम् । अनभ्यासेतु त्रिरात्रमभोजन मेव । तल्लक्षण मपि स एवाह—

गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ।
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥
पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्न मुपजीवति ।
सततं प्रातरुत्थाय परपाक रतस्तु सः ॥
गृहस्थधर्म्मे वृत्तो यो ददाति परिवर्ज्जितः * ।
ऋषिभि र्धर्म्मतत्त्वज्ञैरपचः स प्रकीर्त्तितः ॥

---

* ददातिर्दानं तेन परिवर्ज्जितः शून्यः अदाता इत्यर्थः ।

इत्यादित्य पुराणे एकादशाध्याये ।

तस्मादहरहर्देय मन्न मेव विचक्षणैः ।
अपरोक्ष्यैव सर्व्वेभ्य इति स्वायम्भु* शासनात् ॥

आम मन्नं गृहस्थाय पक्वं नैव कदाचन ।
दातव्यं हि निषिद्धं तद्दत्ते श्राद्धं शिवोऽब्रवीत् ॥

इति शातातपः ।

वनस्पति गते सोमे परान्नं ये तु भुञ्जते ।
तेषां मास कृतं पुण्यं दातार मधि गच्छति ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाक मबुद्धयः ।
तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्ना (घ) द्यदायिनाम् ॥

इति मनु वचनं लोभेन ग्रामाद् ग्रामान्तरं गत्वा परान्नं भुञ्जतो दोष विशेषावेदक मित्याकलनीयम् ।

अभोज्यान्ना नाह याज्ञवल्क्यः ।

कदर्य्य बद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।
वेनाभिशस्त वार्द्धुष्य गणिका गण(जीविनाम्) दीक्षिणाम् ॥
चिकित्सकातुर क्रुद्ध पुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।
क्रूरोग्र पतितव्रात्य दाम्भिकोच्छिष्ट भोजिनाम् ॥
अवीरास्त्री स्वर्णकार स्त्रीजित ग्रामयाजिनाम् ।

---

* स्वायम्भु इति छन्दोऽनुरोधाद्दीर्घह्रस्वौ। अपिमाषं मषं कुर्य्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद गिरम्। इति वचनात् ।

शस्त्रविक्रय कर्म्मार तन्तुवाय श्ववृत्तिनाम् ॥
नृशंस राज रजक कृतघ्न वधजीविनाम्।
चेलधाव सुराजीव सहोपपति वेश्मनाम् ॥
पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चक्रिक वन्दिनाम्।
एषा मन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिण स्तथा ॥

इति।

अस्यार्थः—

कदर्य्योऽतिलुब्धः। बद्धो निगड़ादिना। चौरो ब्राह्मण हेमव्यतिरिक्त द्रव्यापहारो। क्लीवो नपुंसकः। रङ्गावतारी नटादिः। वैणो वेणुच्छेदनजीवो। अभिशस्तः पतनीय कर्म्मणाऽभियुक्तः। वार्द्धुष्यो निषिद्ध वृद्ध्युपजीवी। गणिका पण्य-स्त्री। गणदीक्षो बहुयाजकः। चिकित्सको भिषग्वृत्त्युपजीवी। आतुरो महारोगाभिभूतः। पुंश्चली व्यभिचारिणी।

मत्तो विद्यादिना गर्व्वितः। विद्विट् शत्रुः। क्रूरोऽभ्यन्तराधिककोपः। उग्रो वागादिना उद्वेजकः। पतितो ब्रह्महादिः। व्रात्यः पतित सावित्रीकः। दाम्भिको वञ्चकः। अवीरा स्त्री पतिपुत्ररहिता स्वतन्त्रेत्यन्ये। ग्रामयाजी ग्रामशान्त्यादि कर्त्ता। कर्म्मारो लोहकारः। तन्तुवायः सूची शिल्पोपजीवी। श्ववृत्ती श्वभिर्वृत्तं जीवनमस्यास्तीति। नीचसेवको वा। नृशंसो निर्द्दयः। रजको वस्त्ररङ्गकृत्। चैलधावः वस्त्रनिर्णेजकः। सहोपपति वेश्मा सह सहितमुपपतिना जारेण वेश्म गृहं यस्याः सा तथा। पिशुनः परदोष वक्ता। चक्रिक स्तैलिकः। वन्दी जनस्तावकः।

सोमविक्रयी यज्ञे सोमलताविक्रेता। कदर्य्यत्वादिदोष दुष्टाना मेषां द्विजानां मन्नं न भोक्तव्य मिति समूहार्थः।

तथा—

अग्निहीन द्विजातेश्च नान्न मद्यादनापदि।

इति।

अग्निहीनः सत्यप्यधिकारे श्रौतस्मार्त्ताग्नि रहितः।

शूद्रस्यान्नं न भोक्तव्य मिति वचनात् शूद्रस्य अभोज्यान्नत्वे प्राप्ते प्रतिप्रसव माह।

शूद्रेषु दासगोपाल कुल मित्रार्द्धसीरिणः।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्॥

दासा गर्भदासादयः। अर्द्धसीरी सीरोपलक्षित कृषिफलार्द्ध ग्राही। शेषं प्रसिद्धम्।

सङ्ग्रहे—

त्यञ्जनं चारनालञ्च कोद्रवान्नं मसूरिका।
कांस्यपात्रं च तैलं च मन्त्र वीर्य्यहराणि षट्॥
गणान्नं गणिकान्नं च तथान्नं ग्रामयाजकात्।
सूतकान्नं तथा भुक्त्वा द्विज श्चान्द्रायणं चरेत्॥
शूद्रं स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वाच तदन्नं तन्निमन्त्रणम्।
प्रेषितान्नं च पक्वान्नं शूद्रान्नं षड्विधं स्मृतम्॥
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु प्रमादात् स्रवति गुदम्।
उच्छिष्ट मशुचित्वं च तस्य शौचं कथं भवेत्॥
पूर्वं कृत्वा तु तच्छौचं पश्चात् स्नानं समाचरेत्।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

वृहत् पाराशरे ।

ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणोददत् ।
द्वावप्येतावभोज्यान्नौ चरेतां तौ शशिव्रतम्* ॥
विप्रेणामन्त्रितोविप्रः शूद्राद्गतस्तु योऽश्नुते ।
आमन्त्रयितृभोक्तारौ शुध्येता मैन्दवेन तु† ॥
वार्त्ताकंगृञ्जनं जग्ध्वाऽहोरात्रोपोषणाच्छुचिः ।
गणिका गणयोरन्नं यदन्नं वहुयाजके ॥
सीमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
भुङ्क्ते शय्याऽऽसनस्थोयः पिवेद्वापि द्विजोत्तमः ॥
अभक्ष्येण हि तत्तुल्यं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
आसनारूढ़ पादः सन् वस्त्रस्यार्द्ध पटे कृतम् ॥
मुखेन धमितं भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
उद्धृत्य वामहस्तेन यत् किञ्चित् पिवति नरः ॥
सुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा ॥
आव्दिके पाद कृच्छ्रःस्या देकाह मपराव्दिके ।
स्नान मन्येषु कुर्व्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥

---

* शशिव्रतं चान्द्रायणम् ।

† ऐन्दवेन चान्द्रायणेन ।

BVB Sri Sankaracarya Sanskrit Mahavidyalaya 878

उच्छिष्टोच्छिष्ट संस्पृष्टो ब्राह्मणस्तु कदाचन ।
कुर्वीत तत्क्षणे स्नान माचामेन विशुध्यति ॥

इदं तु क्षत्रियादिस्पृष्ट ब्राह्मणविषयम् ।

ब्राह्मण स्पर्शे तु—

उच्छिष्टोब्राह्मणः स्पृष्ट उच्छिष्टेनाग्रजन्मना ।
आचम्यैवतु शुद्धः स्याद्विष्णुनामानुकीर्त्तनात् ॥
भुक्त्वानाचम्य कुर्य्याद्धि विन्मूत्रे केहनिष्कृतिः ।
नक्तोपवासी ह्याद्ये तु द्वितीये द्विगुणं चरेत् ॥

आद्ये मूत्रे । तत्रैव—

यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुरुतेद्विजः ।
अथ मूत्रपुरीषे वा रेतः सेचनमेववा ॥
त्रिरात्रोपोषितोविप्रः पादकृच्छ्रेण भूमिपः ।
अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धि रेषाप्रकीर्त्तिता ॥
विप्रः क्षुत्कृत्य निष्ठीव्य कृत्वावाऽनृतभाषणम् ।
वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥
आज्यपात्रे स्थितं तक्रं मधुमिश्रं तु(यत् कृतम्)यद् घृतम् ।
ताम्रपात्रे स्थितं गव्यं त्रिषु सर्पिः सुरासमम् ॥

पारिजाते भृगुः—

गव्यं ताम्रेण संयुक्तं कांस्ये चैवेक्षु गोर (सः) सौ ।
सकांस्यं नारिकेलाम्बु मद्य तुल्यं घृतं विना ॥
आर्द्रकं सगुड़ं मद्यं दधि सम्मिश्रितो गुड़ः ।
नारिकेलाम्बु सम्मिश्र मैक्षवं वदरं तथा ॥

मनुः—

तास्रे गव्यं भुजौ * मद्य—समं च परिवेषणे ।
दोहे पाके तथा होमे ताम्रे गव्यं न दुष्यति ॥

गर्गः—

मूला ऽपूपफलेच्वादि दन्तच्छेदं न भक्षयेत् ।
ग्रास शेषं न चाश्नीयात् पीतशेषं पिवेन्नच ॥
अन्यथा कुरुते यस्तु जपेद्देवी शतं † ततः ।
यत्यन्नं यति पात्रस्थं यतिना प्रेरितं च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषं च भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥
अर्कद्विपर्वरात्री ‡ च चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।
एकादश्या महोरात्रं भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥

अत्र सर्वत्र चान्द्रायण प्रायश्चित्तकथन मभ्यास विषयम् ।
अनभ्यासेतु अहोरात्र मभोजनम् ।

एषु सर्वेषु जातेषु अहोरात्र मभोजनम् ।

इतिविशेषोक्तेः । ऋग्विधानेतु—

पर्वणो रर्कवारेच रात्रौ भुङ्क्तेद्विजो यदि ।
त्वे सुमन्त्रं जपेद्भोक्तादशवारं विशु (ध्यति) द्धये ॥

---

* भुजि भोजनक्रिया तस्मिन् ।

† देवीशत मष्टोत्तरं गायत्रीशतमित्यर्थः ।

‡ अर्कस्य द्वे पर्वणी पूर्णिमा अमा च तयो रात्रिभोजने चान्द्रायण मनुष्ठेय मित्यर्थः ।

§ त्वे सुपुत्र शवसोऽवृत्रन् कामकातयः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते ।

—इति ८म. ९२सू. १४ऋक् ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यदि भुङ्क्ते दिवा द्विजः ।
दशवारं जपेन्मन्त्र मभि स्व वृष्टि * मेवच ॥
एकादश्यां यदा भुङ्क्ते स्वेच्छया व्याधि वर्जितः ।
त्वं सोमेति † (सोमासो) वैसूक्तं जपेत्पापात् प्रमु(च्यते)क्तये ॥

इदं प्रायश्चित्त मवैष्णव विषयम् । वैष्णवस्य तु एकादशी-भोजने प्रायश्चित्तविशेष श्रवणादितिदिक् ।

यद्यप्यत्र—

कुष्माण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृहतीं तथा ।

इति वृहस्पतिना तिथिविशेषे मूलक भक्षण निषेध उक्त स्तथापि ब्राह्मणस्य सर्वदा मूलक भक्षणनिषेध उक्तो दक्षस्मृतौ अन्तिमाध्याये—

पितॄणां देवतानां च मूलकं नैवदापयेत् ।
ददन्नरक माप्नोति भोक्ताच ब्राह्मण स्तथा ॥
ब्राह्मणोमूलकं भक्षंश्चरेच्चान्द्रायण व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं पातित्यं चैवविन्दति ॥
वरं भुक्त मसेध्यं च पिवेद्वा गर्हितं क्वचित् ।

---

* अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे ससुरूतयः ।
इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीरिव त्रितः ॥
—इति १म. ५२सू. ५ऋक् ।

† त्वᳪ सोमप्रविकितोमनीषात्वᳪ रजिष्ठमनुनेषिपन्थाम् ।
तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्न मभजन्तधीराः ॥
—इति १९अ. ५२म. यजुः ।

वर्ज्जनीयं सदाविप्रैर्मूलकं मदिरासमम् ॥
पितॄणां वल्लभा येच अन्ये ति वरमूलकाः।
स्वयं जाताः पविचाश्च भच्चन्ति वनवासिनः॥
लोहितं वा सितं वापि मूलकं मदिरासमम्।
देवानां वल्लभा येस्तु रन्ये ति वनमूलकाः॥
मूलकं तु नरो भुङ्क्ते दुष्टोद्गारं दिनेदिने।
न तस्य नरकोत्तारो यावदाभूत संप्लवम्॥

इति।

उशनाः—

क्षुरकर्म्मणि वान्तेच स्नानमात्रेण शुध्यति।

इति।

चन्द्रिकायां जीवत् पितृकादे र्विशेष उक्तः।

कनीयान् सपिताचैव मु (भु) क्ता श्राद्धिक भोजनम्।
प्राणाग्नि होत्रादन्यत्र न स मौनं समाचरेत्॥
भोजनं तु न निःशेषं कुर्य्यात् प्राज्ञः कथञ्चन।
अन्यच दध्नः चीराद्वा घृतात् सक्तुभ्य एवच॥
भुक्त्वा पीत्वातु यः कश्चिच्छून्यं पात्रं विमुञ्चति।
क्षुधार्त्तः सपिपासार्त्तो भवेज्जन्मनि जन्मनि॥
भुक्तोच्छिष्टात् समादाय सर्व्वस्मात् किञ्चिदेवतु।
उच्छिष्ट भागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि॥

तन्मन्त्रो यथा—

यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम्।

दुर्गतीनां मयादत्त मक्षय्य मुपतिष्ठतु ॥
रौरवेऽपुण्यनिलये पद्मार्व्बुदनिवासिनाम् ।
अर्थिना मुदकं दत्त मक्षय्य मुपतिष्ठतु ॥

व्यासः—

अर्द्धं पीत्वातु गण्डूष मर्द्धं त्याज्यं महीतले ।
रसातलगता नागा स्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥
य(दु) ग्युत्तिष्ठेदनाचान्तो भुक्तवानासनाद्द्विजः ।
सद्यः स्नानं प्रकुर्व्वीत नान्यथा प्रयतो भवेत् ॥
उच्छिष्टोच्छिष्ट संस्पृष्टः शुना शूद्रेण वाद्विजः ।
उपोष्य रजनो मेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
गण्डूषकरणात् पूर्वं हस्तं प्रक्षालये द्विजः ।
ह (न्तं) तं दैवं च पितॄंश्च ह्यात्माचैवोपपातकैः ॥
यो वै गण्डूषसमये तर्ज्जन्या वक्त्र शोधनम् ।
कुर्व्वीत यदि मूढ़ात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
आचम्यच ततः कुर्य्याद्दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥
अर्द्धं पञ्च तथा सप्त त्रीणि त्रीणि तथैवच ।
आचामेच्चुलुकान् प्राज्ञो मुखशुद्धिं यदीच्छति ॥ इति ।

गौतमः—

आचान्तोऽप्यशुचि स्तावद् यावत् पात्रं नचोद्धरेत् ।
उद्धृते ऽप्यशुचि स्तावद् यावद् भूर्न प्रमार्जिता ॥

इति ।

ब्रह्मपुराणे—

भोजनान्ते द्विराचम्य तज्जलै र्नेत्र मार्ज्जनम्।
कार्य्यं चक्षुर्विवृद्ध्यर्थं भार्गवादींश्च संस्मरेत्॥

तदुक्तं भारते आरण्यक पर्व्वणि।

शर्य्यातिं च सुकन्यां च भार्गवं चाश्विनौ (स्मरः) नरः।
भोजनान्ते स्मरेद् यस्तु तस्य चक्षु र्न नश्यति॥

आहार परिणामार्थं मन्यानपि स्मरेत्।

अगस्त्यं कुम्भकर्णं च शनिं च वड़वानलम्।
अन्नस्य परिणामार्थं स्मरे (द्रामं) द्भीमं च पञ्चमम्।

इति। मार्कण्डेयः—

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् (चर्व्वणम्)।
श्रवणं चेतिहासस्य तथा रामायणस्य च॥

इति।

ताम्बूल भक्षणे विशेष माह गर्गः—

प्रातःकाले फलाधिक्यं चूर्णाधिक्यं तु मध्यतः।
निशि पर्णाधिकं खादेत्तस्य लक्ष्मीर्विवर्द्धते॥

फलं पूगीफलम्—

पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः।
चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिं विनाशयेत्।
तस्मादेतान् परित्यज्य ताम्बूलं भक्षयेत् सदा॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति योनरः।
सप्तजन्मदरि (द्री) द्रःस्या दन्ते नैव स्मरेद्धरिम्॥

पञ्च सप्ताष्टप (पा) त्राणि दश द्वादश वापिवा ।
दद्यात् स्वयं च गृह्णीयाद् भक्षणे वीटकस्य तु ॥
तर्ज्जन्या चूर्ण मादाय ताम्बूलं न तु भक्षयेत् ।
यदि वा भक्षयेन्मूढ़ो नरकं प्रतिपद्यते ॥
मध्यमाङ्गुलिनादाय चूर्णं पर्णेविलेपयेत् ।
अङ्गुष्ठाग्रेण वा तद्वदन्यथा दोष माप्नुयात् ॥
मृताशौचे तथा श्राद्धे मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
उपवासे च ताम्बूलं दिवारात्रौ विवर्ज्जयेत् ॥
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्वला ।
ताम्बूल चर्व्वणं तेषां तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

इति । आयुर्वेदे—

भुक्त्वा वह्नि मुपस्पृश्य शनैः सप्तपदीं व्रजेत् ।
शयीत वामभागेन यतो रोगैर्न पीड्यते ॥
भुक्त्वोपविशतः स्थौल्यं वलमुत्तानशायिनः ।
आरोग्यं वामकुक्षौ तु मृत्यु र्धावति धावतः ॥

इत्याह्निके भोजन विधौ पञ्चमभाग कृत्यम् ।

अथ भोजनानन्तर कृत्य माह दक्षः ।

इतिहास पुराणाद्यैः षष्ठ सप्तमकौ नयेत् ।
अष्टमे लोकयात्रातु वहिः सन्ध्या ततः पुनः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

अहः शेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च वन्धुभिः ।

इति ।

इत्यनन्ताह्निक विधौ षष्ठ सप्तम भागकृत्यम्।

अथ सायंसन्ध्या निरूप्यते।

भविष्योत्तरे—

शौचं कृत्वा यथान्याय मर्द्धास्तमित भास्करे।
वहिः सन्ध्यामुपासीत आसीन स्त्वथवा गृहे॥

शातातपः—

अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुन मेवच।
पुनाति वृषलस्यान्नं वहिः सन्ध्याह्युपासिता॥

यमः—

रविरस्तमयात् पूर्व्वं घटिकैका यदा भवेत्।
सायं सन्ध्यामुपास्याथ कुर्य्याद्धोमञ्च पूर्ववत्॥

अय मेव दीपदानसमयः —

रवे रस्तं समारभ्य यावत्तस्यो (सूर्य्यो) दयो भवेत्।
यस्य तिष्ठेद् गृहे दीप स्तस्य नास्ति दरिद्रता॥
आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः।
प्रत्यङ्मुखो दुःखदोऽसौ हानिदोदक्षिणामुखः॥

इति सङ्ग्रहे। सन्ध्याध्यानादिकं पूर्वमेवोक्तम्।

अथ सायंसन्ध्यातर्पण मुच्यते।

सरस्वत्या वशिष्ठ ऋषि र्विष्णुर्द्देवता जगतीच्छन्दः सायंसन्ध्या तर्पणे विनियोगः।

ॐ स्वः पुरुषं तर्पयामि।
सामवेदं तर्पयामि।

मण्डलं तर्पयामि ।

विष्णुरूपिणं तर्पयामि ।

परमात्मानं तर्पयामि ।

सरस्वतीं तर्पयामि ।

वेदमातरं तर्पयामि ।

साङ्कृतिं तर्पयामि ।

श्रद्धां तर्पयामि ।

वैष्णवीं तर्पयामि ।

उषसं तर्पयामि ।

निर्मृजीं तर्पयामि ।

सर्वार्थसिद्धिकरीं तर्पयामि ।

सर्वमन्त्राधिपतिं तर्पयामि ।

ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि ।

एवं तर्पणं कृत्वा सूर्य्योपस्थानादि कार्य्यम् ।

अत्र विशेष माह व्यासः—

जपेद्वारुण मन्त्रांस्तु इमं मे वरुणादिकान्* ।

---

* इमं मे वरुण श्रुधी हव मद्याच मृड़य । त्वा मवस्यु राचके ॥ १ ॥
तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान स्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेड मानो वरुणेह बोध्यु रु॰ श न मान आयुः प्रमोषीः ॥ २ ॥
त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेड़ो अवयासिसीष्ठाः ।
यजिष्ठो वह्नितमः शं॰शुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यास्मत् ॥ ३ ॥
स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।
अवयक्ष्व नो वरु श रराणो वीहि मृड़ीक॰ श सुहवो नएधि ॥४॥ २१अ॰ । यजुः ।

चतुर्मन्त्रान् विशेषज्ञः सन्ध्याफल मवाप्नुयात् ॥

गौतमः—

दर्भहीना तु यासन्ध्या सन्ध्याहीन स्तु योजपः ।
जलहीनं तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
जप मध्ये गुरु र्याति यतिर्वा ब्राह्मणोत्तमः ।
तस्य पूजां समाप्याथ जपशेषं समापयेत् ॥

यथाकाले सन्ध्याया अकरणे पारिजातेविशेष माह

गौतमः—

सन्ध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्नात्वाचम्य यथाविधि ॥
जपेदष्टशतं देवीं* ततः सन्ध्यां समाचरेत् ।

यमस्तु—

प्राणायाम त्रयं प्रातः सङ्गवे द्विगुणं चरेत् ।
मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्त मपराह्ने चतुर्गुणम् ।
सायाह्ने पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवेत् ॥

वशिष्ठस्तु—

कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्य मपि सर्व्वदा ।
चतुर्थार्घ्यं प्रकुर्व्वीत भानोर्व्याहृति सम्पुटम् ॥

सर्वथाऽतिक्रमे जमदग्निः—

एकाहं चाप्यतिक्रम्य सन्ध्यावन्दनकर्म्म च ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा गायत्र्या (चा) श्चायुतं जपेत् ॥

---

* देवीं गायत्री मित्यर्थः ।

द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं स्मृतम् ।
त्रिरात्रात् परत श्चेत् स्याच्छूद्र एव नसंशयः ॥
यः सन्ध्यां कालतः प्राप्ता मालस्यादति वर्त्तते ।
सूर्य्ये हत्यामवाप्नोति मन्देहेषु (स) च जायते ॥

मन्देहा राक्षसाः * —

राष्ट्रक्षोभे नृपक्षोभे रोगार्त्तौ भय आगते ।
देवाग्निद्विज वेदानां कार्य्ये महति संस्थिते ॥
सन्ध्याहानौ न दोषोऽस्ति यत स्तत् पुण्य साधनम् ।

इत्यादि । तथा—

दिवोदितानि कर्म्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।
दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

---

* ते च सर्वदा नवोदितं सुर्य्यं खादितु मिच्छवः अस्य समन्ताद् भ्रमन्ति । यतन्ते च सर्वात्मना तस्य नाशाय । यदा पुन र्ब्राह्मणाः सूर्य्याय अर्घ्यं ददति तदैव ते तद्वारिणा वज्रत्वं गतेन दग्धाविनश्यन्ति । पुनर्दिवसान्तरे जायन्ते एवं प्रत्यह मुत्पद्यमानास्ते द्विजार्घ्यतोयेन नश्यन्ति ।

—इति पौराणिकीवार्त्ता ।

रामायणेहापि—

तत्र शैलनिभाभीमा मन्देहानाम राक्षसाः ।
शैल शृङ्गेषु लम्बन्ते नाना रूपा भयावहाः ।
ते पतन्ति जले नित्यं सूर्य्यस्योदयनं प्रति ।
अभितप्तास्त्र सूर्य्येण लम्बन्तेस्म पुनः पुनः ।
निहता ब्रह्म तेजोभि रहन्यहनि राक्षसाः ॥

इति ।

अन्योऽपि विशेषः प्रातःसन्ध्याप्रकरणे द्रष्टव्य इति दिक्।

ऋग्विधाने तु—

यदा दीध्येति* मन्त्रेण सप्तवारं जपेद् यदि।
अकाले कुर्वतः कर्म्म काले काले† कृतानि तु॥

भवन्तीति शेषः।

श्राद्धभोजिनां तु गर्गः—

दश कृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम्॥

ततः श्राद्धादिकृद् भवेदिति क्वचित् पाठः।

महाभारते तु—

जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि।
उभयोः सन्ध्ययोः काले रजसाचार्घ्य मुत्क्षिपेत्॥
ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्द्धनि‡।
सन्ध्यागतं सहस्रांशु मादित्य मुपतस्थिरे॥

इति।

अथ सायंहोम विधानम्।

तस्य कालादिकं पूर्वमेवोक्तं।

---

* यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽवहीये सखिभ्यः।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतएं एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव॥

—इति १०म. ३४सू. ५ ऋक्।

† काले काले इत्यत्र यथा काल मिति पाठः साधुः।

‡ दंशिता वर्म्मसन्नद्धाः। रणमूर्द्धनि युद्धक्षेत्रे।

उपस्थाने विशेष उच्यते—

जपेदाग्नेयमन्त्रांस्तु सायं होमादनन्तरम् ।
स्वयं होमः प्रकर्त्तव्यः पत्न्या पुत्रादिकैरपि ।
स्वयं होमस्य नियमो यजनीयेऽह्नि कीर्त्यते ॥

इद मपि यजमानस्य सन्निधाने देशान्तरगतस्य नेतिज्ञेयम् ।

सदा समस्य होमं तु कुर्य्यात् सायं विचक्षणः ।
पृथक् कर्त्तुमशक्तिश्चेद्व्रताहस्य विवर्ज्जनात् ॥

इत्यादि ।

गालवः—

भस्माभिधारणं कार्य्यं त्र्यहत्वामित्यृचा* द्विजैः ।
ललाटे हृदये बाह्वोर्यद्वा सर्व्वाङ्गलेपनम् ॥

अत्रावसरे रात्रिभोजनं कार्य्यं । तद्विधिस्तु पूर्व्वमेवोक्तः ।

श्राद्धादि दिने निषिद्धं द्वितीय भोजनम् ।

श्राद्धाहे पर्व्वकाले च रविवारे तथैवच ।
रात्रिभुक्ति र्न कर्त्तव्या सर्व्वदा द्विजसत्तमैः ॥

इति स्मृतेः । इत्यनन्ताह्निके अष्टमभागकृत्यम् ।

अथ शयनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

---

* "त्वा मिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्व्वतः ॥"

इति ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीं स्तानुपास्यच ।
भृत्यैः परिवृतोभुक्त्वा नाति तृ(प्या)प्तोऽथ संविशेत् ॥

संविशेत् स्वपेत् । चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति ।

अत्र च पाकान्तर मुक्तं विष्णुपुराणे ।

पुनः पाक मुपादाय सायमप्यवनीपते ।
वैश्वदेवनिमित्तं वै सायं पत्न्या वलिं हरेत् ।

पत्न्याच—

स्त्रीभि र्भर्त्तृवचः कार्य्य मेषधर्म्मः परः स्त्रियाः ।

इति स्मृते राज्ञाकारिण्या अदुष्टया भवितव्यम् । यदि भर्त्तु-राज्ञां न सम्पादयति तदा अधिवेत्तव्या । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

सुरापी व्याधिता धूर्त्ता वन्ध्यार्थघ्न्यप्रियंवदा ।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

अत्रावधि माह मनुः—

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याब्दे नवमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्य स्त्वप्रियवादिनी ॥

इति ।

व्यासः—

शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलेपिते ।
प्रागुदक् प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥

सङ्ग्रहे—

जलं देवगृहं चैव शयनं च द्विजालयम् ।
निर्णिक्त पादः प्रविशेन्नानिर्णिक्तः कदाचन ॥

निर्णिक्तपादः प्रक्षालित चरणः।

भविष्ये—

उपानहौ वेणुदण्ड मम्बुपात्रं तथैवच।
ताम्बूलादीनि सर्वाणि समीपे स्थापयेद् गृही॥
यानि कानि च पुष्पाणि यत् किञ्चिदनुलेपनम्।
अलक्ष्मी परिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर॥

माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं तु शिरः स्थाने निधापयेत्।
वैदिकै र्गारुड़ै र्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः।

गारुड़ मन्त्रा हारीतेन प्रदर्शिताः।

नर्म्मदायै नमः प्रात र्नर्म्मदायै नमोनिशि।
नमोऽस्तु नर्म्मदे तुभ्यं पा (त्रा) हि मां विषसर्पतः॥
सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष।
जनमेजय यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर॥
आस्तीकवचनं स्मृत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते।
शतधाभिद्यते मुर्द्धि शिंश वृक्षफलं यथा॥

इति।

मार्कण्डेयः—

शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे।
महादेव गृहे चापि मृतवेश्मनि न स्वपेत्॥

पराशरः—

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप।

सदेव * स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम्।

सङ्गहेतु—

स्वगृहे प्राक्शिरः कुर्य्याच्छ्वाशुरे† दक्षिणामु(खः)खम्।
प्रत्यङ्मु(खः)खं प्रवासेच न कदाचि दुदङ्मु(खः)खम्॥
माता वा भगिनी वापि स्नुषा वाऽन्यस्त्रियोऽपि वा।
एतासां सन्निधौ चैव न स्वपेच्च कदाचन।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ‡॥

स्मृत्यन्तरे—

निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्त्यजेत्।
शिरसः पुष्पमालां च भार्य्यां च शयनात्त्यजेत्॥
प्रज्ञां हरति ताम्बूल मायुर्हरति (पुण्ड्रकम्) पुष्पकम्।
सर्पाद्द भयं च पुष्पेभ्यः प्रमदा बलनाशिनी॥
इति।

रतिरहस्ये—

पर्य्यङ्के सुविशाले च अभग्ने पुष्पमण्डिते।
आस्तृते शयनं कुर्य्या न्न खट्वायां कदाचन॥
दीपे जाज्वल्यमाने तु स्त्रियासङ्गं समाचरेत्।

---

* सदेव इत्यत्र सादैव इति प्रासादे इति च ग घ पुस्तकयोः पाठौ।

† श्वाशुरे श्वशुरालये इत्यर्थः।

‡ मनुरपि। माता स्वसा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत्।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति॥ इति।

दीपे नष्टे तु यः सङ्गं करोति मनुजः स्त्रिया।
सप्तजन्मदरिद्रत्वं लभते नात्र संशयः॥
दी(र्घ)पशय्यासनच्छाया कार्पासाद्दन्तधावनम्।
अजाखुररजःस्पर्शः शक्रस्यापि श्रियं हरेत्॥

सङ्ग्रहेऽपि—

अजारजः खुररजस्तथा सम्मार्ज्जनीरजः।
दीपमञ्चकयोश्छाया शक्रस्यापि श्रियं हरेत्।

अन्यस्य पर्य्यङ्के न स्वपेत्।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः।
आत्मनः शुद्धि रेतानि परेषामशुचिर्भवेत् *॥
पादौ प्रक्षालयेत् पूर्वं पश्चात् स्वापं समाचरेत्।
अनार्द्र हस्तचरणो दीर्घमायु रवाप्नुयात्॥

मात्स्येऽत्रविशेषउक्तः—

रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः।
नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि॥

रात्रि सूक्तं शतपथब्राह्मणेऽभिहितं। चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय त्रिरेतज्जपति रात्रिर्वैचित्रावसु रित्यादि। ऋग्वेदेऽपि रात्रिर्व्यख्य दित्यादिकम् †।

---

* शुचीन्यात्मन एतानि न परेषां कदाचन।
इति पाठोयुक्तः। शुद्धिरित्यस्य अशुचिरित्यस्य च अनन्वयापत्तेः॥

† रात्री व्यख्यदायती पुरुवा देव्य चभिः।
विश्वा अधि श्रियोऽधित॥ १॥

सुखशायिनस्तु—

अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः।
कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः॥

इति गोभिलोक्ताः।

दक्षः—

प्रदोष पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते॥
इति।

उर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्वतः।
ज्योतिषा बाधते तमः॥ २॥
निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती।
अपेदु हासते तमः॥ ३॥
सा नो अद्य यस्या वि ते यामन्नविक्ष्महि।
वृक्षे न वसतिं वयः॥ ४॥
नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वन्तो नि पक्षिणः।
नि श्येनास श्चिदर्थिनः॥ ५॥
यावया वृक्यं वृकं यवय स्तेन मूर्म्ये।
अथा नः सुतरा भव॥ ६॥
उप मा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित।
उष ऋणेव यातय॥ ७॥
उप ते गा इवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः।
रात्रि स्तोमं न जिग्युषे॥ ८॥

—इति १०म. १२७सू. ऋग्वेदः।

अत्र प्रदोषशब्दोरात्रेः प्रथमयामवाचकः।

स्मृत्यादौ तथोक्तेः।

अथ स्त्र्यभिगमन विधिः।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्या इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् पुत्रोत्पादनार्थं स्त्रियः सेव्याः। तद्विशेष माह स एव।

षोड़शर्त्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत्।
ब्रह्मचार्य्येव पर्व्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्ज्जयेत्॥

रजोदर्शनदिनमारभ्य षोड़श रात्रय ऋतु गर्भाधानयोग्यः कालः। तत्र स्त्रियं ब्रह्मचार्य्येव उपेयात्। तत्राद्याश्चतस्रोरात्रीः पर्व्वाणिच वर्ज्जयेदित्यर्थः।

पर्व्वाण्याह गर्गः—

चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावस्या च पूर्णिमा।
चत्वार्य्येतानि पर्व्वाणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् *।

मनुस्तु—

तासा माद्याश्चतः सर्व्वानिन्दितैकादशीतथा।
त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्तादशरात्रयः॥

इति।

याज्ञवल्क्यः—

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्जयेत्।

---

* मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीदित्यत्र रवि संक्रान्तिरेव च। इति पाठो बहुषु निबन्धेषु दृश्यते।

सुस्थ * इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥

सकृदित्युक्ते रेकस्यां रात्रावेकवार मेव गमन मिति नियम्यते। क्षामामिति विशेषणं ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाः ।

इति वचना च्छोणिताधिक्ये पुरुषाकारा स्त्र्येव भवतीति हेतो रल्पभोजनादिना स्त्रियाः क्षामता सम्पाद्या इत्येतदर्थम्। पुंसः शुक्राधिक्ये पुमान्। शुक्रशोणितयोः समत्वे नपुंसकं।

द्विधा वीजोत्सर्गे युगल मित्येतदर्थं चेतिज्ञेयम्।

अत्र तु संविशेदित्यस्य नियमविधित्वेऽपि ।

ऋतु स्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

तथा—

ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

अत्र सन्निधौ स्वस्थ इत्यादि विशेषणवलात् समर्थः सन्निहितः सन् यदि ऋतौ नोपगच्छति तदादोषो नत्वसन्निधानादा † विति ज्ञेयम्। अजातपुत्रस्यैवाय मृतुगमननियम इति मदन पारिजात कृत्।

---

* सुस्थ इत्यत्र शस्त इति पाठो निवन्धेषु दृश्यते स एव साधीयान् शस्ते प्रशस्ते इन्दौ चन्द्रशुद्धावित्यर्थः। सुस्थ इति पाठेतु सुस्थदेह इत्यर्थः।

† आदिपदेन रुग्णत्वादि परिग्रहः।

ऋतौ स्त्रीविषये यमोऽपि—

ऋतु-स्नाता तु या नारी भर्त्तारं नोपगच्छति ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं च विवासयेत् ॥
इति ।

अनृतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्ध वर्ज्ज मुपेयादेव । सर्व्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्जमिति गौतमोक्तेः ।

यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यथा कामी वा काम (मा) (नो) विजनि (तोः) सम्भवाम (वेम) इति वचनादिति कात्यायनोक्तेश्च । ऋतौ गच्छेदितिनियमे सत्येव नियमान्तरमिद मिति वा शब्दार्थः ।

अत्रच—

ऋतुस्नातां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
नातिवालां न कुपितां नाप्रशस्तां न गर्भिणीम् ॥
इत्यादिविशेषोद्रष्टव्यः ।

गर्भिण्यां विशेष माह आश्वलायनः—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्ज्जयेद् गर्भिणीपतिः ।
श्राद्धं च सप्तमान् मासा दूर्द्धंचान्यत्र वेदवित् ॥
इति ।

अत्रान्यो विशेषः प्रथम स्तवके गर्भाधान प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अत्र गर्भाधानप्रसङ्गा दष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा लिख्यन्ते—

गर्भाधान मथोहि पुंसवनकं सीमन्तजात-क्रिया
नामान्नादन चौलकोपनयने वेदव्रतान्यप्युत ॥

चत्वारि स्नपनं विवाहकरणं पञ्चापि यज्ञा अथो
संस्थाः सप्तच सप्त सप्त गदिता स्त्रिंशद्दशाप्यव्रतु ॥
एवं चानशनेन वेदपठनं कर्णे जपस्त्वोमिति
प्राणोत्क्रान्ति रथौर्द्ध्वदैहिक मतः संव्यू (वू) हनं भस्मनः।
अस्थ्नां संचयनं ततः परमपि श्राद्धानि सापिण्डकं
चत्वारिंशदिति * स्मृतौ निगदिताः संस्कारकाश्चष्ट च ॥

इत्येतौ मामकौ सङ्ग्रहश्लोकौ। एकविंशतिः संस्थास्तु अष्टका पार्व्वण श्राद्धं श्रावणी आग्रहायणी प्रौष्ठपदी चैत्री आश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः।

अग्न्याधेयाग्निहोत्र दर्शपूर्णमासाग्रयण चातुर्मास्य निरूढ़ पशुबन्ध सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः।

---

* गौतमेन तु चत्वारिंशदेव संस्कारा अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्य हेतवो दर्शिताः। चत्वारिंशत् संस्कारा गुण सहिता अष्टाचत्वारिंशदित्येके। तेच गर्भाधान पुंसवन सीमन्तोन्नयन जातकर्म्मनामकरणान्नप्राशन चौड़ोपनयनानि। चत्वारि वेदव्रतानि स्नान मुद्वाहः पञ्च यज्ञाः अष्टकान्वष्टका पार्वणश्राद्ध श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञ संस्थाः। अग्न्याधेयाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाग्रयणानि चातुर्मास्य निरूढ़ पशुबन्ध सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्। अष्टौ गुणास्तु दया क्षान्त्यनसूया शौचानायास मङ्गलाऽकार्पण्यास्पृहारूपाः। यस्यैते संस्कारा गुणाश्च न सन्ति। न स ब्राह्मणः सायुज्यं लभते, यस्य पुनः संस्काराणामेकदेशोऽपि अष्टावात्मगुणा अथ स सायुज्यं सालोक्यं च लभते। इति।

अग्निष्टोमात्यग्निष्टोक्थ षोड़शी वाजपे(यी)या (ह्वि)ष्टोराना-सोऽयमिति सप्त सोमसंस्थाः ।

यमः—

अष्टाचत्वारिंशदेते संस्कारा विहिता द्विजे ।
यएतैः संस्कृतो विप्रो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

इति ।

मनुः—

वैदिकैः कर्म्मभिः पुण्यै र्निषेकादि र्द्विजन्मनाम् ।
कार्य्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्यचेहच ॥

इति ।

एतेषु कतिपय संस्कारा मन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्यापि यथायोग्यं भवन्ति।

श्रौतं द्विजातयः कुर्य्युः स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेत् ।

इति पाद्मोक्तेः । प्रकृतमनुसरामः ।

द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

इत्यापस्तम्बोक्ताशुचित्वनिरासार्थं

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयो र्द्वयोः ।
मूत्र शौचं समाख्यातं शुक्रेतु द्विगुणं भवेत् ॥

इति शातातपोक्तं शौचं कर्त्तव्यम् ।

इद मन्टतुकाल विषयम् । ऋतु कालगमनेतु—

दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरक्ते क्षुरकर्म्मणि ।
चितियूपश्मशानास्थ्नां स्पर्शने स्नान माचरेत् ॥

इति पराशरोक्तं स्नानं कार्य्यम् । क्वचिदनृतावपि स्नानमाह स्मृतिः—

अष्टम्यां च चतुर्द्दश्यां दिवा पर्व्वणि मैथुनम् ।
कृत्वा सचेलं स्नात्वा तु वारुणीभिश्च मार्ज्जयेत् ॥

इति ।

शयनसमये दुःस्वप्न दर्शने जप माह गर्गः—

रामं स्कन्दं हनूमन्तं वैनतेयं वृकोदरम् ।
शयने यः स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नस्तस्य नश्यति ॥

इत्यनन्ताह्निके शयनविधानम् ।

अथ यमनियमादिक मुच्यते ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य तान्येव मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति मनूक्तेः मुक्तिप्राप्तये आत्मोपासनां कुर्य्यात् ।

स्कान्दे—

यमैश्च नियमैश्चैव आसनैः प्राण संयमैः ।
प्रत्याहारेण ध्यानेन धारणाभिः समाधिना ॥
अष्टाङ्गेन प्रयोगेण उपास्यात्मा विमुच्यते ।
ज्ञानेनैव सहैतानि नित्यकर्म्माणि कुर्व्वतः ॥
निवृत्त फल सङ्गस्य मुक्ति स्तस्य करेस्थिता ।
अहिंसा सत्य मस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं क्षमा धृतिः ॥

दयाऽऽर्ज्जवं मिताहारः शौचं चेति यमादश ।
शौच मिज्या तपः शौचं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ।
व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥
इति व्यासोक्ता यमादयः ।
जानूर्व्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥
इत्यादिक मासनं ।

प्राणायामः प्रागुक्तः ।
इन्द्रियाणां प्रचरतां विष (से) येषु स्वभावतः ।
वलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥
इति प्रत्याहार उक्तः ।

ध्यानं तु—
ध्यान मात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा भवेत् ।
तदेव द्वि (गुणं) विधं प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं तथा ॥
भ्रुवो (रुपरि) रूर्द्धं मनः कृत्वा हृन्मध्ये चिन्तयेच्छिवम् ।
पञ्चवक्त्रं दशभुजं त्रिनेत्रं स्मितसुन्दरम् ॥
कर्पूरगौरं चन्द्रार्द्ध शेखरं सुविभूषितम् ।
नीलग्रीवं नागहारं व्याघ्रचर्म्माम्बरं विभुम् ।
कमण्डल्वच्च स्रुचाहि पाश शूलधरं (विभुम्) हरम् ॥
इत्यादि सगुणं ।

निर्गुणं तु—
अह मेव परं ब्रह्म परमात्माह मव्ययः ।

एवं तद्वेदना तच्च निर्गुणं ध्यान मुच्यते ॥

इति ।

निर्गुणोपासनातु ज्ञानिन एव ।

काम क्रोधादि युक्तस्य विषयासक्तचेतसः ।

अहं ब्रह्मेति यज्ज्ञान मात्मनाशाय केवलम् ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

धारणातु—

यमादिगुणयुक्तस्य मनसास्थितिरात्मनि ।

धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रार्थकोविदैः ।

इति ।

समाधिस्तु—

समाधिः समता तावज्जीवात्मपरमात्मनोः ।

परात्मनिस्थितिः प्रोक्तः समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

इति ।

इत्यनन्ताह्निके यमादिलक्षणविधानम् ।

अथ रुद्रजप विधानम् ।

सर्वेष्वेवहि धर्म्मेषु रुद्राध्यायजपः परः ।

रुद्राध्या (नो)यी विमुच्येत जन्मसंसारसागरात् ॥

लिङ्गार्च्चनं रुद्रजप स्तथा शिवतिथित्रयम् ।

वाराणस्यां च मरणं मुक्ति रेषा चतुर्विधा ॥

रुद्रजापी शिवः साक्षाद्रुद्र एव न संशयः ।
तस्मात् सर्व्वं परित्यज्य रुद्रजापी भवेत् सदा ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यति स्तथा ।
रुद्रजापिन परमां गतिं गच्छन्ति नान्यतः ॥
रोगाद्युपशमार्थाय परमाभ्युदयाप्तये ।
मनोरथफलप्राप्त्यै रुद्रजापी भवेन्नरः ॥

इति स्कान्दे । जावालोपनिषदि ।

यः शत रुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति ब्रह्महत्यातः पूतो भवतीति ।

तत्रैव—

किं जप्येनामृतत्वं नोब्रूहीति शतरुद्रियकेणेति । शतरुद्रियं (कं) च रुद्राध्याय एव । चरमाया मिष्टिकायां शतरुद्रियं जुहोतीत्यादि ब्राह्मणवाक्ये तस्यैव विनियोगात् ।

शतपथब्राह्मणेऽपि—

अथातः शतरुद्रियं जुहोतीति चयने तस्यैव विनियोगाच्च ।

रुद्राध्यायस्तु साक्षाद् भगवद्वाचकः । अमृतस्यैव नामधेयान्येतानीति जावालोपनिषदुक्तेः ।

"यावज्जीवं प्रणवमथवाऽऽवर्त्तयेद्रौद्रियं वा याजुर्वेद्य" मित्यादिना यावज्जीवं तज्जपविधानादवश्यं तज्जपादि कार्य्यम् ।

मदनमहार्णवेऽपि—

यद्यपि चरमेष्टिकाया मेकादशभी रुद्रानुवाकैर्होमो विहित स्तथापि रुद्राध्यायी मुच्यते सर्व्वे पातकैरिति ।

तथा—

रुद्राणां जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति बौधायनादि-
वाक्ये जपहोमार्चन कर्म्मण्यपि विनियोगाद्रुद्राध्यायस्य जपादिषु
अङ्गत्वमस्तीति।

शिवगीतायां च—

यस्तु रुद्रं जपेन्नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिम्।
षडक्षरं वा प्रणवं निष्कामो विजितेन्द्रियः।
स च तेनैव देहेन शिवः सञ्जायते ध्रुवम्॥

इति।

याज्ञवल्क्योऽपि—

सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेस्थितः।
सहस्रशीर्षाजापीच * मुच्यते सर्व्वकिल्विषैः॥

इति।

अङ्गिराः—

नमकं† चमकं‡ चैव पौरुषं सूक्त § मेवच।

---

* सहस्रशीर्षा इति मन्त्राद्य प्रतीकं। मन्त्रोयथा—

सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिं᳭ विश्वतो (सर्व्वतो) वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥

—इति १० मं. ९०सू. १ऋक्।

† नमकं रुद्राध्यायम्।

‡ चमकं "वाजश्चमे प्रसवश्चमे—इत्यादिक मेकादशानुवाकात्मकम्॥

§ षोड़शर्च्चं सहस्रशीर्षेत्यादिकं यज्ञेन यज्ञमित्यन्तं। तच्च प्रथमखण्डस्य
१५५। १५६ पृष्ठयोः प्रदर्शितम्।

नित्यं त्वयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते ॥
रुद्राध्यायी वसेद् यत्र ग्रामेवा नगरेऽपिवा ।
न तत्र क्षुत्पिपासाद्या दुर्भिक्षं व्याधयोऽपिच ॥
ब्रह्माद्या स्तु सुराः सर्व्वे साध्याश्चैव विशेषतः ।
सततं हि समायान्ति वीक्षितुं रुद्रजापिनम् ॥

वायुपुराणे—

अनपत्यादिदोषेषु शाकिन्यादि ग्रहेषु च ।
सर्व्वज्वरविनाशाय रुद्रो जाप्यो न संशयः ॥
स्पृष्ट्वा ऽश्वत्थं जपेद् यस्तु रुद्रैकादशिनीं शुचिः ।
तथा सन्तान गोपालविद्यां चैव जपेन्नरः ॥
अनपत्यत्वनाशार्थं स्वस्वलाभार्थं सिद्धये ।
सर्वंवर्णैश्च कर्त्तव्यो रुद्रजापः प्रयत्नतः ॥

इति ।

बृहत् पाराशरे—

रुद्राः पञ्चविधाः प्रोक्ता देशिकैरुत्तरोत्तरम् ।
साङ्गस्त्वाद्योरूपकाख्यः प्रथमो रुद्रउच्यते ॥
एकादशगुणै स्तद्वद्रुद्रीसंज्ञोद्वितीयकः ।
एकादशभि रेताभि स्तृतीयो लघुरुद्रकः ॥
लघ्वेकादशभिः प्रोक्तो महारुद्रश्चतुर्थकः ।
पञ्चमः स्यान् महारुद्रै रेकादशभि रन्तिमः ।
अतिरुद्रः समाख्यातः सर्वेभ्योह्युत्तमोत्तमः ॥

इति ।

अङ्गान्युक्तानि जावालेन—

शिवसङ्कल्पकं * (हृदयं) हृत्स्यात् सूक्तं स्यात् पौरुषं शिर:।
प्राहुर्नारायणं चैव शिखां तस्योत्तराभिधाम् ॥
आशु: शिशान: † कवचं नेत्रं विभ्राड्वृहत् ‡ स्मृतम्।
शतरुद्रिय मस्त्रं स्यात् षड़ङ्गक्रमईरित: ॥
पूर्व्वमङ्गानि संजप्य रुद्राध्यायं ततोजपेत्।
तदन्ते स(त्य)प्त मन्त्रांश्च वयं सोम § महच्छिर:।
उग्रश्चेति ‖ यजुर्मन्त्रं जटामाहु र्जपेदिति ॥

---

* यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवेति। दूरङ्गमं
ज्योतिषां ज्योति रेकं तन्मे मन: शिवसङ्कल्पमस्तु।

—इति ३४. १. यजु:।

† आशु: शिशानो वृषभो न भीमो घनाघन: क्षोभणश्चर्षणीनाम्।
संक्रन्दनो ऽनिमिष एकवीर: शतं सेना अजयत् साकमिन्द्र: ॥

—इति १२अ. ३३म. यजु:।

‡ विभ्राड् वृहत् पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपता वविहुतम्।
वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजा: पुपोष पुरुधाविराजति ॥

—इति ३३. ३०म. यजु:।

§ वय१ सोम व्रते तव मन.स्तनूषु विभ्रत:।
प्रजावन्त: सचेमहि ॥

—इति ३अ. ३३म।

‖ उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च।
सासह्वांश्चाभि युग्वाच विक्षिप: स्वाहा ॥

अत्र शतरुद्रियं नाम त्वमग्ने रुद्रो असुर इत्यादि वयं स्याम पतयोरयीना मित्यन्तं मन्त्रजातमिति महार्णवकारः ।

वाजसनेयिनां तु षोड़शर्चैः प्रथमानुवाकः शतरुद्रियं ।

शिवसङ्कल्पमित्याद्यनुवाक पाठ सामानाधिकरण्यात् । शत-रुद्रियत्वधर्म्मस्य वेदत्वादिवद्‌ व्याप्यवृत्तित्वात् शिष्ट समा-चाराच्च ।

अत्र नेत्रजपादि वाजसनेयिविषयः । आपस्तम्बादीनामनुक्त-त्वात् । चमकपाठ प्रकारमाह वौधायनः । नमस्ते रुद्रमन्यवे इत्याद्येकादशानुवाकाना मन्ते एकमेकं चमकानुवाकं पठेद् यावदेकादशावृत्तीति ।

अयं प्रकार स्तैत्तिरीयाणा मेव । वाजसनेयिनां तु चमका-ध्याये नवानुवाका इति कृत्वा यथासंख्याभावात् । अतस्ते रेका-दशवारं रुद्राध्यायं जपित्वा अन्ते चमकाध्यायः पठनीय इति गम्यते । यद्वा शाखान्तराधिकरण न्यायेन तेषामपि यथासंख्य सम्भवः सम्पादनीयः । तद्‌ यथा आद्या अष्टावनुवाकाः । नवमे ऽनुवाके अथ नाम ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहा इत्युपक्रम्य प्रजानां त्वाधिपत्यायेति शतपथे मन्त्रद्वयस्य एकहोमाङ्गत्व मुक्तं तथा अथ कल्पान् जुहोति आयुर्यज्ञेन इत्यस्य मन्त्रस्य द्वितीय होमाङ्गत्व मुक्तम् । तथा अथाहस्तोमश्च यजुश्च इति मन्त्रस्य

इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् । एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशोमानुषी श्चानुवर्त्मानो भवन्तु ॥

—इति १७अ. ८६म. यजुः ।

तृतीय होमाङ्गत्व मुक्तम्। तेनैवं ज्ञायते अन्त्यानुवाके त्रयो विभागा इत्येवं यथा सम्भव इति ।

यद्वा अन्त्यानुवाक स्त्रिरावर्त्तनीयः। अ(न्य)न्न्यासादिक मथातः पञ्चाङ्गरुद्राणां न्यासपूर्व्वक मित्यापस्तम्बाद्युक्त मनुसन्धेयम् । ग्रन्थगौरवभीत्यानात्रलिख्यते ।

एव मुक्तप्रकारेण रुद्रजपं कृत्वा होमः कार्य्य इत्युक्तं शातातपेन—

एवं रुद्रजपं कृत्वा पश्चाद्धोमं समाचरेत् ।
तिलैः सविल्वपत्रैश्च दशांशो होम इष्यते ॥

तत्र मन्त्रविभागो वहुधा दृश्यते। तत्र तैत्तिरीये त्रेधा विभक्तं। जुहोति त्रय इमेलोका इति त्रेधाविभाग उक्तः। तथा तिस्र उत्तरा आहुती र्जुहोति षट् सम्पद्यन्ते इमे लोका इति षोढ़ा विभागोऽपि ।

वाजसनेयकेऽपि स वै जानुदघ्ने प्रथमं स्वाहाकरोति अथ नाभिदघ्ने अथ मुखदघ्ने * इति ।

अस्मिन् पक्षे मन्त्रविभाग प्रकारस्तु नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्यारभ्य नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वोनम इत्यन्त एकोमन्त्रः †। सवा

---

* स्वाहा करोतीति प्रत्येक मभिसम्बध्यते ।

† नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इषवे नमः ।
वाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥
नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमः ।
अस्मिन् पक्षे चतुश्चत्वारिंशन् मन्त्राणामेकमन्त्रत्वं कल्पनीयम् ।

आशीत्यांच स्वाहाकरोति प्रथमे चानुवाके इति श्रुतेः । तथा नमो अश्वेभ्य इत्यारभ्य नमः पार्थ्याय च इत्यन्तो* द्वितीयो मन्त्रः। तथा ; नमः प्रतरणाय च † इत्यारभ्य जम्भे दध्म इत्यन्त स्तृतीयो मन्त्रः। अत अविच्छिन्नानामनुवाकानां मन्त्रत्वं ज्ञेयं गवांशतं दक्षिणा इतिवत् ।

यद्वा प्रत्यनुवाकत्रयमेकैको मन्त्रः । तथा षोढ़ा पक्षोऽपि। त्रि (त्रिः) कृत्वः प्रत्यवरोहतीत्युक्त्वा त्रिरित ऊर्द्ध्वारोहति तत्षट् तस्योक्तो वन्धु रिति शतपथे उक्तः।

अत्रपक्षे पूर्व्वोक्ता स्त्रयो मन्त्राः। नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येदिवी-त्यादि प्रत्यवरोह संज्ञका स्त्रयो मन्त्रा इत्येवं षड् भवन्ति ।

तैत्तिरीयाणां प्रकारस्तु महार्णवादौ ज्ञेयः ।

तथा षोड़शधापक्षोऽपि वौधायनोक्तः ।

नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्येताननुवाकां त्रेधाविभज्य अथवा

---

* नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमः १६अ. ७म.
नमः पार्थ्यायचावार्य्यायच । १६अ. ४२म. यजुः ।
अस्मिन् पक्षे सप्त सप्तति मन्त्राणामेकमन्त्रत्वं वेदितव्यम् ।

† नमः प्रतरणाय चोत्तरणायच । १६अ-२म.यजुः ।
नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे येदिवि येषां वर्षमिषवः ।
तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दशप्रतीची र्दशोदीची र्दशोर्द्ध्वाः ।
तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृड़यन्तु
ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥
—इति १६अ. ६४ यजुः ।

प्रथमा दुपक्रम्य अनुवाक त्रयमेकोमन्त्रः। चतुर्थमारभ्य षष्ठान्तो द्वितीयः। सप्तममारभ्य आवर्त्तनावधि स्तृतीयः।

ततो दशावता (र्त्ता) नादश मन्त्राः। प्रत्यवरोहाणि त्रीणी त्येवं षोड़श भवन्तीति। तथा सप्तदशधापच्चोऽपि। तत्र प्रथमानुवाक एकोमन्त्रः। तदुत्तर मनुवाकद्वयं द्वितीयः। शेषं पूर्व्ववत्।

अथ अष्टाचत्वारिंशत्यच्चो(ऽपि) वौधायनोक्तः। यथा प्रथमानुवाके षोड़शमन्त्राः द्वितीय तृतीय चतुर्थ पञ्चमानुवाका श्चत्वारो मन्त्राः। ततः षष्ठानुवाके नमः स्रुत्याय इत्यारभ्य नमोवृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य इत्यन्त * एकोमन्त्रः। ततोनम स्तारात्र एतावानेक मन्त्रः। ततो नमः श(स)म्भवाय च इत्यादिः शिवतरायच इत्यन्त एकमन्त्रः†। ततो नमः पार्य्याय इत्यारभ्य ‡ धनुष्कृद्भ्यश्च वोनम इत्यन्त एकोमन्त्रः। ततो नमोवः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्य- इत्यादय श्चत्वारो मन्त्राः §। अत्र देवानां हृदयेभ्य इत्यस्य विशि-

---

* नमः स्रुत्यायच पथ्याय च। १६अ. ३७म. यजुः।

नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः। १६अ. ४०म. यजुः।

† नमः सम्भवाय च मयोभवायच। १६अ. ४१म. यजुः।

मन्त्रोऽयं रुद्राध्यायेनोपलभ्यते।

‡ नमः पर्णाय च पर्णशदाय च। १६अ. ४६म. यजुः।

नम इषुकृद्भ्योधनुष्कृद्भ्यश्च वोनमः। १६अ. ४६म. यजुः।

§ नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः १६अ. ४६म. यजुः।

नमो विचीणकेभ्यः ॥ १६ ॥ नमो विचिन्वत्केभ्यः ॥ १७ ॥

नम आनिर्हतेभ्यः ॥ १८ ॥

षणस्य उत्तरेषु यजुःष्वनुषङ्गः कर्त्तव्यः । ततोद्रापे अन्धस* इत्यारभ्य य एतावन्तश्च इत्यन्ताः सप्तदश मन्त्राः । ततः प्रत्यवरोहाणि त्रीणि यजूंषीत्येव मष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागो ज्ञेयः ।

अथ षष्ठ्युत्तर शतात्मको विभागः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथमानुवाके षोड़श । ततो नमो हिरण्य वाहवे† इत्यारभ्य नमः श्वभ्यः श्वपति भ्यश्च वोनम इत्यन्ता उभयतो-नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् ।

ततो नमो भवायचरुद्रायच इत्यारभ्य आनिर्हतेभ्य इत्यन्ता अन्यतरतोनमस्कारा नवसप्ततिः । ततो द्राप इत्यादिः पूर्व्ववद् विंशति रित्ययं प्रतिमन्त्रविभागः ।

एवं षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि अथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंश दित्यादि शतपथ श्रुतिप्रमाणकाः सपादचतुःशताशीत्यधिकशत-द्वयादि पक्षा अवगन्तव्याः । ते चास्माभिः शतरुद्रियाध्याये प्रपञ्चिताः । ग्रन्थगौरवभयादिहनोक्ताः ।

एते त्रेधाविभागादि पक्षाः शक्तिफलतारतम्येन योज्याः । ग्रहणाग्रहणवत् । तैत्तिरीयाणां प्रतिमन्त्र विभागे एकोनसप्तत्युत्तरशत विभागः प्रसिद्ध एव इत्युपरम्यते ।

---

* द्रापे अन्धसस्पते दरिद्र न्नील लोहित । आसां प्रजाना मेषां पशूनां माभे र्मारोङ् मो च नः किञ्चनाममः । १६अ. ४७म. यजुः ।
य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे ।
तेषाꣳ सहस्र योजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥

† नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमः । १६अ. १७म. यजुः ।
नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वोनमः । १६अ. २८म. यजुः ।

एभिः प्रकारै र्यदिहोम मेव चिकीर्षति तदा होम एव प्रधान-भूतः कर्त्तव्यः । जपाद्यङ्गत्वेन होमचिकीर्षा चे त्तदा दशांशशतांशादिभेदेन होमः कार्य्यः । तत्र त्रेधाविभागपक्ष माश्रित्य एकादशावृत्त्यात्मकजपरुद्रहोमे तिस्र आहुतयोभवन्ति ।

चमकाध्यायेन अन्ते वसोर्धाराः कार्य्याः । सम्पूर्ण होम पक्षेतु प्रति रूपकं तिस्रस्तिस्र आहुतय इति मिलिता स्त्रयस्त्रिंशत् । प्रति रूपकं चमकानुवाकाना मेकादशाहु (तिः)तयः ।

वसोर्धारा त्वाज्येनैव अन्ते सर्वत्र चमकाध्यायेन कार्य्या ।

वसोर्धारात्वाज्येनैवोदुम्बर्य्यास्त्रुचेत्यादि श्रुतेः । एवं षोढ़ा-विभागादि पक्षेऽपि आहुति संख्या ज्ञेया । ग्रन्थगौरवभयान्नोच्यते ।

शतांश पक्षस्तु लघुरुद्रा (देव) दाविव । तत्रैव तत् सम्भवात् । तथाहि लघुरुद्रे एकविंशत्युत्तरं शतं रूपका भवन्ति तेन शतांश होमपक्षः सम्भवति । तत्र शतरूपाणा मेक-रूपहोमः ।

तत्रापि त्रेधादि पक्षाः संयोज्याः । अवशिष्टैक विंशतिरूपाणा-मर्थे नमस्ते रुद्रइत्यनेन मन्त्रेण * एकाहुतिः । एवं महारुद्रादौ योज्यम् । अन्येतु यथाभिलषितरुद्रजपानन्तरं नमः शम्भवायेति † मूलमन्त्रेणैव होममिच्छन्ति । तदाह वौधायनः । मूलमन्त्रेण वा होमं कुर्य्यादिति । तत् प्रकारस्तु हेमाद्रौ मूलागमेऽभिहितः ।

---

* ३८१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† नमः शम्भवाय इति । मन्त्रोऽयं ३८५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

ततो होमं प्रकुर्व्वीत नमः शम्भिवति मन्त्रतः ।
रुद्रैकादशनो जाप्या त्रयस्त्रिंशत्तथाहुतिः ।
रुद्रे शतत्रयं प्रोक्तं षष्ठ्या त्र्यधिकमाधिकम् ।
रुद्रे लघुरुद्रे इत्यर्थः ।
चत्वारश्च महारुद्रे सहस्राः सप्तवर्ज्जिताः ।
चत्वारिंशत् सहस्राश्च कर्त्तव्या श्चतुरुत्तराः ।
ऊनाश्च सप्तसप्तत्या (ह्य) त्यति रुद्रइति स्थितिः ॥

मूलमन्त्रन्यासादिकं प्रथम स्तवके रुद्रस्नानविधानेद्रष्टव्यम् ।

अथापरश्चतुःषष्टिविभागः स च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे रुद्रस्य स्नानेऽभिहिता । अविरुद्धत्वाद्धोमेऽपि भवति ।

तथाहि—

सुखासनोपविष्टाना माचार्य्यो रुद्रजापकः ।
अभिषिञ्चेत्ततस्त्वेषा मर्कपत्र पुटाम्बुना ।
अच्छिद्राण्यप्यनूनानि स्नानार्थं तान्युपाहरेत् ॥
चतुःष(ष्टि) ऋचेनैव रुद्रेणैकादशेन तु ।
शतानि सप्तवर्णानां चतुर्भिरधिकानि तु ॥

वर्णानां मन्त्राणामित्यर्थः । तेषां चतुःषष्टि संख्याना मेकादश कृत्वः पठितानामियं संख्या निष्पद्यते । यद्यपि प्रायो रुद्राध्यायस्य यजुष्ट्वा-हत्वं नास्ति तथापि काण्वशाखायां चतुःषष्टि कण्डिका पाठोपलब्धे स्तदभिप्राय मृग्वचन मिति द्रष्टव्यम् ।

तत् प्रकार स्तु अनुवाकेऽध्याये समाम्नातः । यथा । नमस्ते

इति* षोड़श। नमो हिरण्यवाहवे†। नम उष्णीषिणे‡। नम स्तचभ्यः§। नमो ज्येष्ठाय‖। नमः स्नुत्याय। नमः पार्य्याय। इति पञ्च पञ्च। द्रापे अन्धसोऽष्टादश¶। अष्टानुवाकेषु चतुःषष्टिरिति।

अथ सम्पूर्ण रुद्राध्यायेन एकाहुति पक्षोऽप्यभिहितः।

परशुराम पद्धतौ रुद्रजामले—

प्रसृतिं हविषापूर्य्य रुद्राध्याय मधीत्यच।
जुहुयादाहुतिं चैकां सर्वकामसमृद्धये॥

इति।

हवि रत्र तिलादि कठिनद्रव्यम्। प्रसृति पूरण व्यपदेशात्। एतेषु सर्व्वेषु मन्त्रविभागपक्षेषु शक्तितारतम्येन योजितेष्वपि षष्ठ्युत्तरशतविभाग पक्षः श्रेष्ठतम इति गम्यते। श्रुत्युक्तत्वात्। तथाहि। प्रथमानुवाके षोड़शमन्त्राणां होमाङ्गत्वं प्रथमे चानुवाके इति श्रुत्युक्तं। ततो नमोहिरण्यवाहवे इत्यारभ्य नम आनिर्हतेभ्य इत्यन्तेषु प्रति कण्डिकं चत्वारश्चत्वारो मन्त्राः।

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इत्येवं रूपा

---

* मन्त्रोऽयं ३८१ पृष्ठे दर्शितः।

† नमो हिरण्यवाहवे इति। मन्त्रोऽयं ३८६ पृष्ठे दर्शितः।

‡ नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः— १६अ. २२म.

§ नम स्तचभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमः— १६अ. २१म.

‖ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठायच—१६अ. ३२म.

¶ द्रापे अन्धस इति। मन्त्रोऽयं ३८४ पृष्ठे दर्शितः।

उभयतो नमस्कारा: पञ्चचत्वारिंशत्। ततो नमो भवायच इत्यारभ्य अन्यतरतोनमस्कारा नवसप्तति:।

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति नमोऽमुष्मैच इत्युपक्रम्य नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशांच पतयेनम इति श्रुत्यैव मन्त्रविभागस्य दर्शितत्वात्।

इन्द्रित्वं चात्र वाच्याभिप्रायेण मुक्तानां परमा गति रितिवत्। नतु वाचकाभिप्रायेण तेषां बहुत्वदर्शनात्।

तथाच हिरण्यवाहवे सेनान्ये इत्येकं नाम। दिशां च पतये इति द्वितीयम्। एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम्।

तथा नमो वृक्षेभ्योहरिकेशेभ्य इत्येकं नाम। नमस्ताराये‌ति द्वितीयम्। ततोऽन्यानुवाके विंशति मन्त्रा:।

अथोत्तराणि जपति द्रापे अन्धसस्पते इत्युपक्रम्य सदैतानि यजूंषि भवन्तीत्युक्त्वा दशैतानि दशावतानान् जुहोतीत्युक्त्वा त्रीणि यजूंषि भवन्तोति श्रुत्या एवं मन्त्रविभाग कथनादित्यलं प्रपञ्चेन।

अथ रुद्राध्यायस्य प्रति मन्त्रं प्रयोग: कथ्यते—

नमकाश्रित मन्त्राणां प्रयोग: फल गोचर:।
नमस्ते रुद्र इत्यस्या: पुरश्चरण सिद्धये॥
प्राजापत्यं चरित्वैकं जपेन्मन्त्र ममुं तत:।
एकादश सहस्राणि शुद्धकाले निरन्तरम्॥
प्रदक्षिण नमस्कारौ कुर्य्यादीशस्य मन्त्रत:।

मन्त्रत: अनेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिण नमस्कारौ यथाशक्ति कार्य्यौ।

हविष्य मन्नं भुञ्जीत ब्रह्मचारी ह्यध: स्वपेत्।

पुरश्चरण सिद्धस्य दक्षिणामूर्त्ति सन्निधौ ॥
एकादश सहस्राणां जपात् सर्व्वाधिनाशनम्।
अथ लक्षजपात् सप्तजन्म पापं प्रणश्यति ॥
ततः स्वगृह्य विधिना स्थापयित्वा हुताशनम्।
पायसं स्नपयित्वाज्य युक्तं तज्जुहुयाद्धविः।
दशांश संख्यया पश्चात् साक्षाद्देवं स पश्यति ॥

अपयात इत्यस्य *।

दिना (दि) नि द्वादशैवामुं चरुभोजी जपेन्मनुम्।
विनियोक्तुं भवेद् योग्यः सर्व्वकामार्थ सिद्धये ॥

जपसंख्या पूर्व्ववत्।

अनेन सिद्धमन्त्रेण यद् यत् कामयतेद्विजः।
तत्तत् काम मवाप्नोति जपादयुत संख्यकात् ॥

इति।

अथ याते रुद्र इत्यस्य †।

वासरत्रितयं यावन्निरन्तर जपान्नरः।
नित्यकर्म्माविरोधेन पुरश्चरणवान् भवेत्।
ततः प्रयोगयोग्यः स्याद् यदा गो शान्ति कामना ॥

जपहोमादि पूर्ववत्।

---

* अपयात इत्ययं मन्त्रो रुद्राध्याये नोपलभ्यते।

† या ते रुद्रशिवातनूरघोराऽपापकाशिनी।
तयानस्तन्वाशन्तमयागिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥
—इति म १ अ ३ ऋक्।

अथ यामिषु मित्यस्य * शिवेन वचसा † इत्यस्य च ऋग्द्वय मेको मन्त्रः।

निरन्तरं जपेन्मन्त्रं दिनाना मेकविंशतिम्।
पुरश्चरण मेवं स्यात् प्रयोगार्ह स्ततो भवेत्॥
अकाल मरणाद्राष्ट्रं नाशमायाति (वैयदा) चेत्तदा।
महीपतिः शान्ति कर्म्म कारयेदग्रजन्मना।
ऋग्भ्या माभ्यां तिलव्रीहिगोधूमयवकल्पितम्।
हविः प्रजुहुयाल्लक्षं वासरेष्वेकविंशती॥
अकाल मरणाज्जातं साध्वसं नाशमृच्छति॥

अध्यवोचदित्यस्य ‡ —

अर्द्धकृच्छ्रं चरित्वाथ वासरान् पञ्च संयतः।
शाकमूलयवान्नाशी दिवातिष्ठेन्निरन्तरम्॥
जपन् पुरश्चरणवान् प्रयोगार्हस्ततो भवेत्।
रक्षापुरःसरं राजा कामयन् चिरजीवनम्॥
कारयेद्विधिना कर्म्म वक्ष्यमाणं द्विजन्मना।
श्वेत सर्षपदूर्वाग्र यवै स्तण्डुलमिश्रितैः॥

---

* यामिषुं गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे।
शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिꣳसीः पुरुषं जगत्॥ ४ऋक्।

† शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि।
यथानः सर्वमिज्जगदयक्ष्मꣳ सुमना असत्॥ ५॥ ऋक् न १अ,

‡ अध्यवोच दधिवक्ता प्रथमं दै योभिषक्।
अहींश्च सर्वान् जम्भयन् सर्वाश्च यातुधान्यः। १अ. ६म.

होमं चाष्टसहस्रं स्यात् पञ्चाहःसु निरन्तरम्।
अथान्यो गर्भरोगस्य नाशाय प्रोच्यतेविधिः॥
सहस्रकृत्वो मनुना शतकृत्वोऽथवा पुनः।
अभिमन्त्र्य फलं सम्यङ् नारङ्गं पयसिच्चिपेत्॥
क्वाथयित्वा ततः स्वाग्नौ होमः कार्य्योविधानतः।
त(तः)त्र संख्या भवेदष्टौ सहस्राणि शतानिच।
शेषं पिबेत् पयो गर्भरोग एवं प्रशाम्यति।

असौ यस्ताम्र * इति मन्त्रद्वय प्रयोगः—

कृच्छ्र मेकं चरेत् पूर्वं ततः षोड़शवासरान्।
निरन्तरं जपेन्मन्त्रं नित्यकर्म्माविरोधतः॥
अनावृष्टिभये घोरे समुत्पन्ने समन्ततः।
पञ्चविप्रानथाहूय कारयेद्वृष्टि साधनम्॥
हवि (षि) षा पायसं तत्र तण्डुलांश्च तिलान् यवान्।
वैत(स्यः)सीः समिधश्चापि जुहुयाल्लक्षसंख्यया॥
एकादशदिनैः साध्य मखिलं कर्म्मवृष्टिदम्।
पञ्चानां तु जपेदेक स्त्वारो जुहुयुर्द्विजाः॥

---

* असौ य स्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः।
ये चेनाएं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो हेड़ ईमहे॥ ७म.
असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः।
उतैनं गोपा अदृश्र न्नदृश्र न्नुदहार्य्यः।
उतैनं विश्वा भूतानि सदृष्टो मृड़याति नः— ८म. १अ.

अथ नमो अस्तु नीलग्रीवायेति मन्त्रस्य * प्रयोगः—

आलये पश्चिमद्वारे महेशस्य समीपतः ।
जपित्वा दिवसान् सप्त सततं संयतस्ततः ॥
सहस्रं जुहुयादर्कपुष्पै र्दशदिनावधि ।
पुरश्चरणमेवं स्यात् प्रयुञ्जीत ततो मनुम् ।
पुत्रकामः पुरीहन्तु † रालये वाथ गोष्ठके ॥
शमी समिद्भि रक्ताभि ‡ र्दध्याज्यमधुना भृशन् ॥
एकादश सहस्राणि त्रीण्यहान्यथपञ्चवा ।
अष्टौ सहस्राण्यर्द्धं § वा शतान्यष्टापि वेशितुः ॥
पङ्केरुहाणि शिरसि विन्यसे त्तदभावतः ॥
शमी पत्राणि तावन्ति ‖ पुत्रकामः शिवेऽर्पयेत् ।
शतं द्विजान् भोजयित्वा पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

अथ प्रमुञ्च ¶ धन्वने इत्यादि (तिसृणां) त्रयाणां प्रयोगः—

---

* नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढ़ुषे ।
अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ।
—म १अ. ८ऋक् ।

† पुरीहन्तु स्त्रिपुरदाहकस्य शिवस्येत्यर्थः ।

‡ अक्ताभि र्मिश्रिताभिः ।

§ अर्द्धं चत्वारि सहस्राणि ।

‖ तावन्ति उक्त संख्याना मन्यतमरूपाणि ।

¶ प्रमुञ्च धन्वन स्त्व मुभयो रार्त्नियो र्ज्याम् ।
याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥ १० ॥

कृच्छ्र मेकं चरित्वादौ जपेच्च नववासरान् ।
एवं कृते भवेत् सिद्धिः पुरश्चरण कर्म्मणः ।
महीपते रायुधानि मन्त्रयित्वा तृचेनतु ॥
कुशकण्टकहोमस्तु लक्षसंख्योऽथ शक्तितः ।
विद्वेषोविलयं याति शिवस्यैव प्रसादतः ॥

अथ याते हेति रिति तृचप्रयोगः *—

पुरश्चरणमासां स्यात् पूर्व्वोक्ताना मृचामिव ।
एकादश सहस्राणां दीपानां दानमीश्वरे ॥
कृत्वा (ऽसतो) ततो रिपौ गच्छेत् सेनानीः पार्थिवंविना ।
दृष्ट्वाज्वालां प्रदीपानां शत्रुसेना विनश्यति ॥
यद्वा शङ्कु सहस्राणि अभिमन्त्र्य रिपोः पुरे ।
देवालये ऽथवा देवारामे वापि चतुष्पथे ॥

अवतत्य धनुस्त्वꣳ सहस्राच शतेषुधे ।
निशीर्य्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ ११ ॥
विज्यं धनुः कपर्द्दिनो विशल्यो वाणवाꣳ उत ।
अनेशन्नस्येषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ न १अ. १२ऋक्

* याते हेति मींढुष्टम हस्ते वभूव ते धनुः ।
तयाऽस्मान् विश्वतस्त्व मयक्ष्मया परिभुज ॥ १२ ॥
नमस्ते अस्त्वायुधायाऽनातताय धृष्णवे ।
उभाभ्या मुत ते नमो वाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥
परि ते धन्वनो हेति रस्मान् वृणक्तु विश्वतः ।
अथो य इषुधि स्तवाऽरे अस्मन्निधे हितम् ॥ १५ ॥ १अ-

खाते शालासु चान्येषु नगराङ्गेषु निक्षिपेत् ।
नश्येद्दर्षत्रयात् सापूर्व्याध्यादिभि रुपद्रवैः ॥

इति प्रथमानुवाक प्रयोगः ।

अथ द्वितीयानु वाकस्य । *

अथ श्रीकामना यस्य स श्वेत कमलैः शुभैः ।
अयुतं जुहुयाद्वह्नौ श्रीमान् भवति मानवः ॥

अथ तृतीयस्य † —

अथानेनानुवाकेन वक्ष्ये कर्म्माभिचारिकम् ।
परराष्ट्रे रोगमिच्छन् राजा वै कारयेत् क्रियाम् ।
वराह मेषमांसानि जुहुयाल्लक्षसंख्यया ॥

अथ चतुर्थस्य ‡ —

चतुर्थेनानुवाकेन मेहशान्तिरथोच्यते ।
मेहवान् स्वानले होमं कुर्य्यात् क्षौद्रेण सर्पिषा ॥
प्रति मन्त्र नमस्कारं मन्त्रविच्छेद ईरितः ।
संख्या नवसहस्राणि होमान् मेहो विनश्यति ॥

---

* द्वितीयानुवाकस्य नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतयेनमः । इत्यादिः नमः कृत्स्नवीताय धावते सत्वनां पतये नमः । इत्यन्तस्य त्रयोदश मन्त्रात्मकस्य ।

† तृतीयस्य अनुवाकस्येति शेषः। स च नमः सहमानाय निव्याधिन आव्याधिनीनां पतये नमः इत्यादिः नमो श्वभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नम इत्यन्तश्च सप्तदश मन्त्रात्मकः ।

‡ चतुर्थस्य । नम आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वोनमः । इत्यादिः नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वोनमः । इत्यन्तस्य सप्तदश मन्त्रात्मकस्य ।

मेहः प्रमेहरोगः—

अन्येषामपि कुष्ठादिरोगानां शान्तयेऽपिवा।

अथ पञ्चम षष्ठयोः * —

अनुवाकद्वयस्यास्य पुरश्चरणसिद्धये।
त्रिरात्रं चरुभोजीस्याज्जपेदथ निरन्तरम्॥
एकादशदिनान्येवं पुरश्चरणयुग् भवेत्।
अथ राज्यरमा वृद्धि कामो राजातु कारयेत्॥
मन्त्रसिद्धै र्द्विजैः कर्म्म वच्यमाणावृदन्वितम्।
यावदेकादशावृत्ति रनयोरनुवाकयोः॥
तावदेव सपर्य्यास्यात् पूर्व्वोक्तातु दिने दिने।
एकादश प्रतिदिनं भोजयेच्च द्विजानपि॥

पूर्व्वोक्ता कमलादिना लिङ्गपूजेत्यर्थः।

एवं कृते राज्यलक्ष्मी र्निष्प्रत्यूहं विवर्द्धते।

अथ सप्तमस्य † —

एकोपवासं कुर्व्वीत तत स्त्वाष्टशतं जपेत्।

---

* पञ्चमषष्ठयोः। पञ्चमे नमो भवायच रुद्रायच। इत्यादीनि नमः स्रोतस्यायच द्वीप्याय च इत्यन्तानि चतुर्दश यजूंषि सन्ति। षष्ठे च नमो ज्येष्ठायच कनिष्ठायच इत्यादीनि नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च इत्यन्तानि चतुर्दश यजूंषि सन्ति।

† सप्तमस्य। नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय इत्यादिः नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च इत्यन्तस्य षोड़श मन्त्रात्मकस्य।

पुरश्चरण मेवं स्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥
चातुर्वर्ण्य (र्ण)स्य वश्यं यः कामयेतात्मनो द्विजः ।
उदुम्बर चलत्पत्र न्यग्रोधप्लक्षभूरुहान् ॥

चलत्पत्रोऽश्वत्थः ।

समिधो दधिमध्वाज्य संयुक्ताञ्जुहुयादसौ ।
अयुतं होम संख्यास्याद्वश्य मेव समश्नुते ॥
मेधाकाम स्तु जुहुयात् सहस्राणां तु पञ्चकम् ।
कपिलाज्यं हविः प्रोक्त मेवं मेधा समश्नुते ॥

अथ द्रापे इत्यस्य*—

कृत्वोपवास मेकाहं जपेन्मन्त्र मथायुतम् ।
पुरश्चरण मेवं स्यादथ चेद्धनकामना ॥
आर्द्रायां जुहुयादाज्यं कापिलं प्रयतोऽयुतम् ।
धनं वहु भवेत्तस्य महेशस्य प्रसादतः ॥
ज्वरे जातेऽस्य शान्त्यर्थं शिरस्तो भुवि रोगिणः ।
जुहुयात् पञ्चसाहस्रीं दूर्वाणां ज्वर शान्तये ॥

दूर्वाहोमे दूर्वा त्रयं होतव्य मिति परिभाषाया मुक्तम् ।

अभिचारस्य शान्त्यर्थं वैकैकं तत्तदुद्भवाः ।
समिधोजुहुया द्धोम संख्यात्वत्रायुतं भवेत् ॥

---

* द्रापे अन्धसस्पते दरिद्र नीललोहित ।
एषां पुरुषाणा मेषां पशूनां माभे र्माऽरो मो एषां किंचनाममत् ।
—इति न १०अ. १ऋक्

महाजनकृतद्रोह शान्त्यर्थं होम माचरेत्।
तिलाना(तुषाना)ज्येनसम्मिश्रग्रहोमसंख्यापिचायुतम्॥

अथ यातेरुद्र शिवा तनूः शिवेत्यस्य * —

अष्टौ शतानि कुर्व्वीत प्राणायामां स्ततः परम्।
सहस्राणि जपेत् पञ्च पुरश्चरण सिद्धये॥
कन्यार्थी लभते कन्यां हुत्वा लाजान् घृतप्लुतान्।
अपामार्गसमिद्धोमै रलक्ष्मीं नाशयेद्बुधः॥
सर्वकल्मषनाशाय जुहुयाच्च तिलाहुतीः।
अहोरात्र मुपोष्यैवं पुत्रकामः शुचिव्रतः॥
पायसं जुहुयादग्ना वष्टोत्तर शताहुतीः।
ऋतुस्नातां ततो भार्य्यां शुचिवस्त्रामलङ्कृताम्॥
भोजयेद्धुतशेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः।
ब्राह्मणान् भोजयित्वातु पुत्रं प्राप्नोति मानवः॥

अथ मानो महान्त मित्यस्य † —

उपवासत्रयं कृत्वा जपेत् पञ्चसहस्रकम्।
पुरश्चरण सिद्धः स्यात् प्रयुञ्जीताथ कर्म्मणि॥

---

* या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी।
शिवा रुद्रस्य भेषजी तया नो मृड़ जीवसे॥
—इति १०अ. २म.

† मानो महान्त मुत मानो अर्भकं मान उचन्तमुत मान उच्चितम्।
मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रियाः मान स्तनुवो रुद्र रीरिषः।
—इति १०अ. ५म.

स्त्रीपत्नीवालवृद्धानां शान्तिमिच्छन्निदं चरेत्।
प्रति संवत्सरं त्वार्द्रानक्षत्रे स्यादुपक्रमः।
यवानां तिल मिश्राणां जुहुयादयुताहुतीः॥

अथ मानःस्तोके इत्यस्य* —

कृच्छ्र मेकं चरित्वादौ पात्र औदुम्बरे घृतम्।
निधाय कापिलं तस्य कुर्य्याच्चैवाभिमन्त्रणम्॥
सहस्र संख्यया तेन स्वाग्नौ वा मथितेऽपिवा।
जुहुयादष्टसाहस्रीं तथा व्याहृतिभिः शतम्॥
एवं कृते सर्वकाम माप्नोत्येव न संशयः॥

अथ आरात्ते इत्यस्य† —

लक्ष्म्यायुष्कामना यस्य जुहुयात् सोऽयुताहुतीः।
मध्वक्तै स्तण्डुलैः शुक्लै वर्द्धेते तस्य मायुषी‡॥
दिनत्रय मुपोष्य प्राक् सिद्धमन्त्रस्य चोच्यते॥

इति।

---

* मा न स्तोके तनये मान आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः।
वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधी र्हविष्मन्तो नमसा विधेमते।

—इति १०अ. ६म.

† आरात्ते गोघ्न उत पूरुषघ्ने क्षयद्वीराय सुम्न मस्मे ते अस्तु।
रक्षाच नो अधिच देव ब्रूह्यधा च नः शर्म्म यच्छ द्विबर्हाः।

—इति १०अ. ७म.

‡ मालक्ष्मीः आयुश्यते। इन्दिरा लोकमाता माक्षीराब्धि तनया रमा इति कोषः।

अथ मीढुष्टमेत्यस्य * —

एकरा(त्रे) त्वंजपेत् पञ्च सहस्राणि सुसंयतः ।
पुरश्चरणसिद्धः स्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥
अर्थनाशभये प्राप्ते तथैव प्राणसङ्कटे ।
तस्करादिभये चैव जुहुयात् सर्पिषाहुतीः ।
पञ्चैवतु सहस्राणि भयेभ्योमुच्यते ध्रुवम् ॥

अथ सहस्राणीत्यस्य † —

कृच्छ्रमेकं चरित्वादौ जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।
सचिवादि प्रधानानां पुरुषाणा मुपद्रवे ॥
तच्छान्तये महीपालः कारये दयुताहुतीः ।
समिधस्तत्र शाल्मल्यो विकङ्कतभवा अपि ॥
व्रीहयश्च यवाश्चापि होमद्रव्यं तिला अपि ।
यदि मारणकामः स्याज्जपेच्छत सहस्रकम् ॥
ततो वल्मीक संभूत मृदोलिङ्गं प्रकल्प्य च ।
मन्त्रेणानेनाभिषिञ्चेद् यावच्छीर्णं भवेद्धि तत् ।
एवं कृते भवेन्मृत्युर्विद्विषो नात्र संशयः ॥

---

* मीढुष्टम शिवतम शिवो न सुमनाभव । परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं विभ्रदागहि ।

—इति १०अ. १०म.

† सहस्राणि सहस्रशो बाह्वो स्तव हेतयः ।
तासा मीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि ॥

—इति १०अ. १२म.

अयं प्रकारो वाजसनेयिनामपि साधारणो यजुर्मञ्जर्य्यामुक्तः । गौरवभीते रत्र नलिखितः ।

अथात्रसर्वत्रदक्षिणियत्ता निरूप्यते । सापि महार्णवे

दक्षिणाह्युत्तमा मध्याऽधमाचेति त्रिधामता ।
तत्र सौवर्णनिष्काणां दशसाहस्रिकोत्तमा ॥
तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता तृतीया त्रि सहस्रिका ।
उत्तमा त्रिशती सास्या द्विशती मध्यमा मता ॥
शतमात्राऽधमा ज्ञेया प्रकारोऽन्यश्च कथ्यते ।
उत्तमातु चतुः षष्टि स्तदर्द्धं मध्यमा स्मृता ॥
चतुर्विंशति रन्त्यास्या दथान्यो विधिरुच्यते ।
सहस्रं दक्षिणादेया दशपूरुष कर्त्तृके ॥
शतानि पञ्च देयानि ऋत्विक् पञ्चक कर्त्तृके ।
अथैककर्त्तृके देयं शतत्रय मिति स्थितिः ॥
सर्वत्रद्विगुणां दद्यादाचार्य्यायतु दक्षिणाम् ।
बहुपूरुषनिष्पाद्य उत्तमा प्रतिपूरुषम् ॥
अथैककर्त्तृके कर्त्तुरेकस्यैवोत्तमामता ।
राज्ञां तत्पट्टशानां च दक्षिणाकथितोत्तमा ॥
अन्येषां मध्यमाऽऽन्त्या वा दक्षिणादाननिर्णयः ।
अ (मु) नुक्त दक्षिणाकेषु प्रयोगेष्वियमोरिता ॥
विभवे सति यो मोहा न्नकुर्य्याद्विधिविस्तरम् ।
नैव तत् फलमाप्नोति प्रलोभाक्रान्त मानसः ॥

इति दक्षिणियत्ता ।

तत्रैव —

अत्र न्यूनातिरिक्तोक्ति प्रत्यवाय जिहीर्षया ।
स्तौमि स्तम्बेरमाधीश चर्म्मनिर्म्मित वाससम् ॥

जय जय महाभैरव महाभीमभूत भूतिभूषित मूलकुण्डलि कुण्डलालङ्कृत अतिघनविलसित तड़िदुपमित चल दुरुत्तर- करवाल निखिलनिगमोपगीयमानसुरवरकरपरिचयविरचित चतुर चरण शृङ्गारकमल कलितकपाल सरसिजासन विस्तारित समस्त- व्यस्तजगद्विस्तारसंहारसम्भारसन्नद्धगुण निरवधिकपरिमाणनीहार परीवार मरीचिविरिञ्चिव्यापार प्राचीजललीन ललितजटाजूटाभि- राम हर दुरितहर अपरदिगङ्गनासंभोगसराग पतङ्ग भङ्ग्यालिङ्गि- तोत्तमाङ्ग भ्रूमध्यनयन मदनदमन मत्तमधुकर हुङ्कार सङ्काश मत्तभृङ्ग संराव किङ्किनी क्वणित ललित पदाहतिक्लिन्नमही- मण्डलाधाराखण्डजपति प्रस्तूयमान ताण्डवाड़म्बर फूत्कारोत्- कर्षध्वस्त दैत्यदानवसङ्घातान्तरान्तरित शान्तान्तःकरण अनवरत- धाराधरध्वानगम्भीरवर्वरगलगवय फूत्कार निरस्त गह्वर गुहा- राजी विराजमान धराधराधीशकन्यका कान्ति संक्रान्त निज कलेवरैकदेश अखिलजगदधीश नमस्ते नमस्ते नमस्ते ।

एवमन्यदपि स्तोत्रं स्तोतव्यम् । अत्ररुद्रहोमादौ येऽन्ये विशेषा आगमोक्ता स्ते ग्रन्थान्तरतोऽवसेयाः । इत्युपरम्यते ।

इति विधानपारिजाते रुद्राध्यायविधानं समाप्तम् ।

अथ उपक्रान्त उपसंक्रियते ॥

आचारः प्रथमो धर्म्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एवच ।
तस्मादस्मिन् समायुक्तोनित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
विहिताकरणं ह्यत्र निषिद्धाचरणं तथा ।
नाना नरकदं पुंसां हीनयोनौ च जन्मदम् ॥
आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेद फल मश्नुते ।
आचारेणतु संयुक्तः सम्पूर्ण फलभाग् भवेत् ॥
सर्वलक्षण हीनोऽपि सम्यगा (समुदा)चारवान्नरः ।
श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
अक्रोधनः सत्यवादी भूताना मप्यहिंसकः ।
अजिह्मश्च वदान्यश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
अहन्यहनि विप्राणां कर्म्म नित्यमिहोदितम् ।
अह्ना निर्वर्त्यते यस्मादाह्निकं तद्विदु र्बुधाः ॥
अनन्ताह्निक नामेद मनन्तार्थं प्रकाशकम् ।
अनन्तेन कृतं यस्मादनन्तस्य प्रसादतः ॥
नागदेव तनूजोऽयं भट्टोऽनन्तो महामतिः ।
आह्निकामृत सेकेन द्विजवृक्षानवर्द्धयत् ॥
सन्ति ग्रन्थ सहस्राणि आह्निकस्य विधौ वुधाः ।
कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञै र्जयति सर्व्वतः ॥

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य लिप्सया ।
रचितं त्वाह्निकं किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
अनेन ग्रन्थदीपेन स्वसन्देहात्मकं तमः ।
अपास्य कर्म्म कुर्व्वन्तु निर्भया ज्ञानिसंसदि ।
वचन प्रसूनमाला वासुदेवे समर्पिता ।
भट्टानन्तेन विदुषा नानानिर्णय चित्रिता ॥

इति श्रीमद्वैदिकोत्तम नागदेव भट्टसूनुना प्रथम शाखिना श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते विधानपारिजात समाह्वये निबन्धे तृतीयस्तवके आह्निकप्रकरणं समाप्तम् ।

ॐ गणेशाय नमः ।

नत्वा लक्ष्मीपतिं कृष्णं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्त्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्द्दशसु विद्यासु निष्णाताः शुद्ध मानसाः ।
अपरोक्ष ब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
वन्दे श्रीपितृचरणान् भट्टनागेश संज्ञितान् ।
यत् प्रसादादहं प्राज्ञः सञ्जातो जड़धीरपि ॥
श्रीमाननन्तभट्टोऽहं काण्वशाखी सतां मुदे ।
कालस्य निर्णयं वक्ष्ये स्मृतिवाक्यानुसारतः ॥
कला काष्ठामुहूर्त्तादि कालेनावर्त्तयन् जगत् ।
सर्वं नियमयत्येको हृदये स्थात् स मे हरिः ॥

उक्तानां कर्म्मणां काले कर्त्तव्यत्वात् कालः प्रस्तूयते । स च षोढ़ा अब्दोऽयनमृतुर्मासः पक्षो दिवसश्चे(श्च)ति । तत्र अब्दः षष्टि भेदः । तदाह गार्ग्यः—

प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।
अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धातेश्वर स्तथा ॥
बहुधान्यः प्रमाथी च विक्रमोऽथ वृषस्तथा ।
चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवोऽव्ययः ॥
सर्वजित् सर्वधारीच विरोधी विकृतिः खरः ।
नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथ दुर्मुखो ॥

हेमलम्बी विलम्बीच * विकारी शार्व्वरी प्लवः ।
शुभकृच्छोभनः क्रोधी विश्वावसु पराभवौ ॥
प्लवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारण विरोधकृत् ।
परिधावी प्रमादी च आन (न्दौ)न्दो राक्षसो नलः ॥
पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्म्मती ॥
दुन्दुभीरुधिरोद्गारी रक्ता(क्षौ)क्षः क्रोधनः क्षयः ॥
इति ।

अयनं सौरर्त्तु त्रयात्मकं । "सौरर्त्तु त्रितयं प्रदिष्टमयन" मिति दीपिकोक्तेः । तत् द्विविधं दक्षिण मुत्तरं चेति । तत्र कर्क-संक्रान्तिर्दक्षिणं मकरसंक्रान्ति रुत्तरं । अनयो र्विनियोग माह सत्यव्रतः—

देवताराम वाप्यादि प्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।
दक्षिणाशामुखे कुर्व्वन्न तत्फल मवाप्नुयात् ॥

वैखानसः—

मातृभैरव वाराह नरसिंहत्रिविक्रमाः ।
महिषासुर हन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥

वै शब्दो ऽप्यर्थे न तु दक्षिणायनएवेतिनियमः । पूर्व्व वचने दक्षिणायने निषिद्धाया देवप्रतिष्ठाया देवान्तरे प्रतिप्रसव मात्रात् ।

ऋतु र्मासद्वयात्मकः स च षोढ़ा वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्त-शिशिरभेदात् । मलमासे तु मासद्वयात्मक एकोमास स्तेन मास-

---

* हेमलम्बो विलम्बोऽथ इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

द्वयात्मकत्वमस्याऽविरुद्ध मिति। स द्वेधा चान्द्रः सौरश्च। चैत्रारम्भो वसन्तादिश्चान्द्रः, मीनारम्भोमेषारम्भो वा सौरः, मीनमेषयो र्मेष-वृषयोर्वा वसन्त इति बौधायनोक्तेः। अनयोर्विनियोग माह त्रिकाण्डमण्डनः—

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्व्वाः कुर्य्याच्चान्द्रमसर्त्तुषु।
तदभावेतु सौरर्त्तुष्विति ज्योतिर्विदाम्मतम्॥

मासा श्चैत्राद्या श्चतुर्धा भिद्यन्ते। तदाह माधवाचार्य्यः—

मासास्तु सावनः सौरश्चान्द्रो नाक्षत्र इत्यमी।
दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्रवैश्ययोः।
सौरो राज्ञः सावनश्च यज्ञे ज्योतिषिकैः परः *॥

इति।

दर्शान्तश्चान्द्रो मासो विन्ध्यस्य दक्षिणभागे इतरस्तु उत्तरभागे व्यवह्रियते। संक्रान्त्यादि संक्रान्त्यवधिः सौरोमासः त्रिंशद्दिनः सावनः। नक्षत्र परिवर्त्तनेन नाक्षत्रः।

एतेषां व्यवस्था माह गर्गः—

सौरो मासोविवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः।
आब्दिके पितृकार्य्येच चान्द्रोमासः प्रशस्यते॥
आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्त क्रिया तथा।
सावनेनैवकर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना॥

इति।

---

* विप्रस्य दर्शान्तः वैश्यस्य पूर्णिमान्तः इत्यर्थः। परो नाक्षत्रः।

विष्णु धर्म्मे—

नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो र्मासेन कुर्य्याद् भगणात्मकेन ।
इति ।

ब्राह्मे—

तिथि कृत्येच कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेवच ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्द्दिशेत् ॥

मलमासादिक माह माधवाचार्य्यः—

चान्द्रोऽधिमासोऽ संक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे * ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः † ॥
क्षयमासो द्विसंक्रान्तः सचाहस्पति संज्ञकः ।
तत्र स्त्याज्या विवाहादौ संसर्पाहस्पतौ उभौ ॥
शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते ‡ मलमासो विविच्यते ।
काम्यारम्भं तत् समाप्तिं मलमासे विवर्ज्जयेत् ॥
आरब्धं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रं सत्रादिकं तु यत् ।
तत् समाप्यं सावनस्य मासस्यानति लङ्घनात् § ॥

---

* सः अधिमासः उत्तरे प्रकृते मासि अन्तर्भवतीत्यर्थः ।

† अर्थादन्तिमोऽधिमास इति भावः ।

‡ तथाच अधिमास संसर्पाहस्पतिषु त्रिष्वेव विवाहादि मङ्गलकार्य्याणि न कार्य्यानि श्रौतस्मार्त्त कर्म्माणि तु संसर्पाहस्पत्योः कार्य्याणीत्यर्थः ।

§ तथाच यत्र नवतिदिन साध्यं कर्म्म प्रारब्धं तत्र तथाविध सावन मासानुरोधेन मलमासेऽपि तत् समापनं कार्य्य मित्यर्थः ।

आरम्भस्य समाप्तेश्च मध्ये स्याच्चेन् मलिम्लुचः।
प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदानुष्ठेय मेव तु॥
कारीर्य्यादि तु यत् काम्यं तस्यारम्भ समापने।
कार्य्ये कालविलम्बस्य प्रतीक्षाया असम्भवात् *॥
अनन्य गतिकं नित्यमग्नि होत्रादि (कारयेत्) न त्यजेत्।
गत्यन्तर युतं नित्यं सोम यागादि वर्ज्जयेत् †॥
अगति ग्रहण स्नानं जातेष्टि र्गति संयुता ‡।
इयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन् मता॥
शुद्ध मास मृतानां तु मलिने प्रथमाब्दिकम्।

---

* कारीरी नाम यागविशेषः। अवग्रहेण शुष्यतां शस्यानां वृष्ट्या सञ्जीवनं तत् फलम्। अतस्तत्र कालप्रतीक्षा न सम्भवति।

† अग्निहोत्रादे रनन्य गतिकत्व महरहः कर्त्तव्यत्वात्। तद्वैपरीत्याच्च सोमयागादे र्गत्यन्तरयुतत्वं बोध्यम्।

‡ अगतीति अनन्यगतिकमित्यर्थः। ग्रहण स्नानस्य अनन्यगतिकत्वं च मलिम्लुचे ग्रहणे सति तद्विहितस्य स्नानस्य शुद्धमासे कर्त्तुमशक्यत्वात् बोध्यम्। "वैश्वानरं द्वादश कपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते इति विहिताया जातेष्टेः पुत्र जननानन्तरकाले प्राप्तत्वेऽपि जातेष्टि जातकर्म्म स्तन्य-पानानां क्रमेन विहितत्वात् तदानीं तत् करणे च कदाचित् बाल-विपत्ति शङ्कापि स्यात्। अत स्तया शङ्काया मशौचापगमेऽपि तदा-चरणात् तस्याः सगतिकत्व मिति भावः। तथाच अनन्यगतिकं नैमित्तिकं मलमासेऽपि कार्य्यं गत्यन्तरयुतं तु नेत्यर्थः।

मलमास मृतानां तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् * ॥

इति।

जावालोऽपि—

द्वादशाह सपिण्डान्तं कर्म्म ग्रहण जन्मनोः।
सीमन्ते पुंसवे श्राद्धे द्वावेतौ जातकर्म्म च॥
रोगे शान्ति रलभ्येच योगे श्राद्धं व्रतानि च।
प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात् पूर्वे परत्र च॥
अब्दोदकुम्भ मन्वादि महालय युगादिषु।
श्राद्धं दर्शेऽप्यहरहः श्राद्ध मूलादि मासिकम्॥
मलिम्लुचान्यमासेषु मृतानां श्राद्ध माब्दिकम्।
श्राद्धं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु॥
मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत्।
तिल गोभूहिरण्यानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया॥
पर्वहोम स्त्वाग्रयणं साग्ने रिष्टिश्च पर्व्वणि।
नित्याग्नि होत्र होमश्च देवतातिथि पूजनम्॥
स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्यापेय वर्ज्जनम्।
तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वा दुभयत्रच॥

इति।

---

* पूर्वाब्दे शुद्ध चैत्रादौ मृतानां पराब्दे चैत्रादे र्मलमासत्वे मलमास एव प्रथमाब्दिकं स्यादित्यर्थः।

मलमास चैत्रादौ मृतस्य प्रत्याब्दिक श्राद्धं पुनश्चैत्रादे र्मलमासत्वे मलमासे एव कर्त्तव्यं न तु शुद्ध चैत्रे इत्यर्थः।

मात्स्ये तु—

अनिन्दु रिन्दुपूर्णाच हरिवारो वुधाष्टमी ।
नाधिमासे परित्याज्याः सीमन्तान्नाशने शिशोः ॥

इति ।

अनिन्दु रमावस्या। यद्यप्यत्र सर्वं वार्षिक श्राद्धं मलमासे शुद्ध मासेच कर्त्तव्य मित्युक्तं। तथा माधव हेमाद्र्यादि मतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे। द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्ध-मास्येव कार्य्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्य माब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
मलमासे न तत् कार्य्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतीयं वचनं द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

आब्दिकं प्रथमं यत् स्यात्तत् कुर्व्वीत मलिम्लुचे ।
त्रयोदशेच संप्राप्ते न कुर्य्यात् पुनराब्दिकम् ॥

इति यमस्मृतेः ।

निर्णयामृते तु। मलमासे श्राद्धदिनस्य वन्ध्यत्वनिरासार्थं पितुद्देशेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

पिण्डवर्ज्जं मसंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।
प्रति संवत्सरं श्राद्ध मेवम् मासद्वयेऽपि च ॥

इति वृद्धपाराशर स्मृता वुक्तम् । अत्र देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया । क्षयमासे मृतस्य तु यस्यास्तिथिः पूर्वार्द्धे मृतः सैवतिथिः क्षयमासात् पूर्वंमासस्थाग्राह्या । उत्तरार्द्धेचेन्मृतस्तदा उत्तरमासस्था ।

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।
मासाविति वुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥

इति हेमाद्रिः ।

मलमास व्रत मुक्तं हेमाद्रौ पाद्मे ।
अधिमासेतु संप्राप्ते गुड़सर्पिर्युतानि च ॥
त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ।
साज्यानि गुड़ मिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम ।
अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः ॥
उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदान फलं लभेत् ।
एकस्मिन् वाहनि तथा भक्ति शक्त्याद्यभावतः ॥
त्रयस्त्रिंशदपूपान्नं कांस्य पात्रे निधाय च ।
सघृतं सहिरण्यं च ब्राह्मनाय निवेदयेत् ॥

तत्र मन्त्राः—

विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्व्वे पाप प्रणाशनः ।
अपूपान्न प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥
नारायण जगद्वीज भास्करप्रतिरूपक ।
व्रतेनानेन पुत्रांश्च सम्पदं चाभिवर्द्धय ॥
यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुड़ो यस्य वाहनम् ।

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
कलाकाष्ठादिरुपेण निमेष घटिकादिना।
यो वञ्चयति भूतानि तस्मै कालात्मने नमः ॥
कुरुक्षेत्र मयं देशः कालः पर्व्व द्विजोहरिः।
पृथ्वीसममिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम ॥
मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनायच।
पुत्र पौत्राभि वृद्ध्यर्थं तवदास्यामि भास्कर ॥

इति।

अथ पक्षः—

स च द्वेधा शुक्लः कृष्णश्चेति।
दैवेमुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्रेय विशिष्यते।

इति माधवाचार्य्योक्तिः।

अथ तिथिः—

सा च द्वेधा शुद्धा विद्धाचेति।

तदाह माधवाचार्यः—

शुद्धाविद्धा * तिथिः शुद्धा हीना तिथ्यान्ययाहनि।
उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्त्तकैः ॥

---

* तिथिः प्रथमतो द्विविधा शुद्धा विद्धाच। तत्र सूर्य्योदयमारभ्य सूर्य्यास्त पर्य्यन्त कालरुपे अहनि अन्यया पूर्वया उत्तरया वा तिथ्यारहिता तिथिः शुद्धेत्यर्थः। इदमपि तावन्मात्र साध्ये कर्म्मणि। एतेन सूर्य्योदय मारभ्य द्वितीय सूर्य्योदय पर्य्यन्ता सर्वत्र कर्म्मणि शुद्धेति कैमुतिक न्यायेन सूचितम्।

सायं तूत्तरया तद्वन्न्यूनयातु न विध्यते ।
वेध्याऽपि त्रिमुहूर्त्तैव न न्यूना वेध मर्हति ॥
शुद्धायां नास्ति सन्देहो दैवे पित्रेरच कर्म्मणि ।
उपवास श्चैकभक्तं नक्तं चायाचितव्रतम् ॥
दानं च षड्विधं दैवं क्रमादत्रविविच्यते ।
एकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्र्यंत्र द्विविध मोर्य्यते ।

अथ प्रतिपन्निर्णीयते—

शुक्लपक्षे दर्शविद्धा कृष्णेविद्धा द्वितीयया ।
उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले मुख्या स्या दापराह्णिकी ॥
तदभावेतु सायाह्नव्यापिनी परिगृह्यताम् ।
प्रातः सङ्गव मध्याह्नापराह्णाः सायमित्यसौ ॥
अ(त)त्राह्नः पञ्चधा भागो मुख्योद्वित्र्यादि भागतः ।
अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्कल्पः प्रातरिष्यते ॥
तिथिस्त्रियामतोऽर्व्वाक् चे * त्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ।
यामत्रयोर्द्ध्वगामिन्यां प्रातरेवहि पारणम् ।
वत्युत्सवञ्च पूर्व्वेद्यु रुपवासवदाचरेत् ॥
मुख्य तिथ्यन्तराये तु † तिथि शेषोऽपि गृह्यताम् ।
शुद्धाधिकातु कृष्णापि पूर्व्वा संपूर्त्ति सभवात् ॥

---

* समाप्यते इति शेषः ।

† पूर्व विद्धैव तिथि र्मुख्या । तस्या मन्तराये विघ्ने सति । विघ्नेन पूर्व्वविद्धायां विहित कर्म्माकरणे उत्तरविद्धाया मपि तत् कर्त्तव्य मिति भावः ।

गृहीतव्यात्वेकभक्ते मध्याह्न व्यापिनी तिथिः ।
परेद्युरेव पूर्व्वेद्यु रेव व्याप्तिर्द्दिनद्वये * ॥
नोभयत्रोभयत्रांशे साम्यं वैषम्य मित्यमी ।
षट्पक्षास्तेषु † चेकैकव्याप्तौ सैवात्र गृह्यताम् ॥
दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तौ अव्याप्तौ चैकदेशतः ।
समव्याप्तौ च पूर्व्वैव वैषम्ये त्वधिकेष्यताम् ॥
अन्याङ्गस्यैकभक्तस्य कालस्त्वङ्ग्यनुसारतः ।
उपवासप्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् ॥
प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथि र्व्याप्तिर्दिनद्वये ।
अव्याप्तिर्वाथवांशेन व्याप्तिः स्यात् सर्वथोत्तरा ॥
सौरनक्ते तु सायाह्न व्यापिनी ‡ न प्रदोषगा ।
अयाचिते तु तिथयः स्वीकार्य्या उपवासवत् ॥
सोदय त्रि मुहूर्त्तायां § कुर्य्याद्दानं व्रतानि च ।
उभयत्र तथात्वेतु पूर्व्वेद्यु स्तदनुष्ठितिः ॥

---

* परेद्युरेव तद्व्याप्तिः पूर्व्वेद्यु र्वा दिनद्वये । इत्याकरे पाठः ।

† पूर्व्वेद्युरेव मध्याह्नव्याप्ति रित्येकः पक्षः । उत्तरेद्युरेव तथेत्यपरः । दिनद्वयेऽपि मध्याह्नव्याप्ति रित्यन्यः । नैकस्मिन्नपि दिने मध्याह्नव्याप्ति रित्यपरः । कस्मिन्नपि दिने न सम्पूर्ण मध्याह्न व्याप्तिः किन्तूभयत्रैव अंशत स्तद्व्याप्ति रित्यन्यः पक्षः । अयं च पक्षोऽशंस्य साम्य वैषम्याभ्यां द्विधा भिद्यते इत्यमी षट् पक्षाः ।

‡ मुख्येति शेषः । प्रदोषव्याप्ति स्तु तत्रानुकल्प इति भावः ।

§ उदयेन सहिता स्त्रयो मुहूर्त्ता यस्या मिति विग्रहः ।

परत्रैव तथात्वञ्चेत् पूर्वा ग्राह्यातिथिक्षये ।
तिथिः साम्येच वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा * ।
अस्पर्शे (अप्राप्ते) चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्व्वैवगृह्यताम् ॥
एकोद्दिष्टे तु मध्याह्न युता स्या देकभक्तवत् ।
एकदेश समव्याप्तौ क्षये पूर्व्वाऽन्यथोत्तरा ॥
कुतपाद्यपराह्णान्तव्याप्ति राब्दिक उत्तमा ।
तदभावेऽपराह्णस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ॥
क्षये पूर्व्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिश्चेदपराह्णयोः ।
न ग्राह्यौ तिथिगौ वृद्धिक्षया वृर्द्धतिथिस्तु तौ ॥
साम्ये तूर्द्धतिथे र्ग्राह्या परविद्धैव वृद्धिवत् ।
नस्पृशेदपराह्णौ चेत् पूर्वास्यात् कुतपोद्वया ॥
वैषम्येनैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः ।
साम्येन चेत् क्षये पूर्वा परास्याद्वृद्धिसाम्ययोः ॥
वृद्धिसाम्य क्षया ग्राह्यतिथिगा नोर्द्धगा इह ।
पूर्व्वेद्यु रसती प्रातः परेद्यु स्त्रिमुहूर्त्तगा ॥
सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा † ।

* यदा तु पूर्वेद्युः सोदय त्रिमुहूर्त्तमस्पृष्ट्वा परेद्युरेव सोदय त्रिमुहूर्त्तं व्याप्नोति तदा ग्राह्यतिथे र्वृद्धिक्षय साम्यानुरोधेन निर्णयः। तत्र ग्राह्यतिथिः क्षये पूर्वा साम्ये वृद्धौ चोत्तरेति वर्त्तुलार्थः।

† प्रातः मुहूर्त्तत्रयात्मके। अपरा भिन्ना पूर्वेद्युस्त्रिमुहूर्त्त व्यापिनी परेद्युस्तदव्यापिनी सर्वथा असती वेत्यर्थः। अयमर्थः। यद्यपि द्वितीया कृष्णा पूर्वा शुक्ला परा इति सामन्यतो निर्णय स्तथापि पूर्वेद्यु स्त्रिमुहूर्त्त-

सञ्चारणीयः सामान्यात्तिथिषु प्रतिपन्नयः ॥

अथ तृतीया—

रम्भातृतीया पूर्वा स्यादुत्तरा स्याद्व्रतान्तरे।
परेऽह्नि नास्ति चेत् पूर्वविद्धाऽप्यस्तु व्रतान्तरे।
मुहूर्त्तं मात्र सत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे * ॥
शुद्धाधिकाया मप्येवं गणयोग † प्रशंसनात्।

अथ चतुर्थी—

चतुर्थी तु परोपोष्या गणनाथ व्रतस्यतु।
मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तद्वन्नाग चतुर्थ्यपि ॥
परेद्युरेव मध्याह्न व्याप्तौ विघ्नस्य सोत्तरा।
अन्यथा पूर्वविद्धैव मातृयोग ‡ प्रशंसनात् ॥
पूर्वेद्युरेव तद्व्याप्तौ पूर्वा सर्प प्रिया तिथिः।

व्यापित्व एव कृष्णा पूर्वा नोचेत् परैव। यदि परदिनेऽपि त्रि मुहूर्त्त-न्यूना नास्त्येव वा तदापि पूर्वैव। एवं परदिने त्रि मुहूर्त्त व्यापित्व एव शुक्ला परा, यदि परदिने ततो न्यूना नास्त्येववा तदापि पूर्वैव।

* परे दिने इत्यर्थः। मुहूर्त्तमात्रेति पूर्वविद्धा विषय मिति केचित्। परदिने मुहूर्त्त मात्र सत्त्वेऽपीत्यन्ये। ते तु वदन्ति मुहूर्त्त मात्रेति मतान्तरं न तु ग्रन्थकर्त्तु र्मतं। तन्मते त्रिमुहूर्त्तादर एवेति। शुद्धाधि-काया मिति तु पूर्व दिने घटिकात्रयोत्तरं प्रवृत्तविषयं। तदा तस्याः खण्डात्वेऽपि द्विविध विद्धात्वाभावेन पूर्णावत् शुद्धत्वादिति भावः।

† गणो गणपति स्तत्तिथि श्चतुर्थीति यावत्।

‡ माता मातृदैवताका तृतीया।

नोचेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यत ॥
गौर्य्याः शुक्लजयाप्यस्तु नागविद्धा निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी—

सर्वैव पञ्चमी पूर्वा ग्राह्या स्कन्दव्रते परा * ।

अथ षष्ठी—

नागविद्धा स्कन्दषष्ठी सा निषिद्धा व्रतान्तरे ।
उत्तरस्या अलाभेतु नागविद्धापि गृह्यताम् ।
विना द्वादश नाड़ीभि र्नागवेधो न दोषकृत् ॥

अथ सप्तमी—

सप्तमी पूर्व्वविद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ।
अलाभे पूर्व्वविद्धायाः परविद्धापि गृह्यताम् ॥

अथ अष्टमी—

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्व्वा शुक्लाष्टमी परा ।
दूर्वाष्टमी च शुक्लापि पूर्व्वविद्धाविधीयते ॥
पक्षद्वयेऽप्युत्तरयुक् † शिवशक्ति महोत्सवे ।

---

* माधव मत मेतत् हेमाद्रि मतेतु कृष्णा पूर्वा सितापरा ।
कृष्णापूर्वं युता सिता परयुता स्यात् पञ्चमीति दीपिकोक्तेः ।
वस्तुतस्तु माधवोक्ति रुपवास विषया । प्रतिपत्पञ्चमी चैव
सावित्री भूत पूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ।
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

† पक्षद्वये प्युत्तरैव इत्याकरे पाठः ।

ज्येष्ठा योगेतु पूर्वैव * ग्राह्या ज्येष्ठाव्रतेतिथि: ॥
मध्याह्लादूर्द्ध्वं स्पृशेचेत् परेद्यु: सा प्रशस्यते ।
ज्येष्ठर्क्षं भानुवाराभ्यां युक्ताष्टम्यतिदुर्लभा ॥
जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् ।
शुद्धाच सप्तमीविद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा ॥
सप्तमी चेन्निशीथात् प्राग्विद्धा शुद्धाऽन्यथा भवेत् ।
शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्धाच त्रिविधेष्यते ॥
निशीथ योग: पूर्वेद्यु: परेद्युर्वा द्वयोस्तत ।
पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयो: ॥
अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा ।
शुद्धा शुद्धाऽधिकेत्येवं विद्धा विद्धाधिकेति च † ॥
शुद्धायामपि विद्धायां न सम्भाव्योत्तरा तिथि: ।
शुद्धाधिकायां योगश्चे देकस्मिन् वा दिनद्वये ॥
नैकयोगेऽस्ति सन्देहोद्वियोगे प्रथमं दिनम् ।
सदा निशीथे पश्चाद्दित्युत्तमो मध्यमोऽधम: ॥
योग स्त्रिधापि पूर्व्वेद्यु: सम्पूर्णत्वा दुपोषणम् ।

---

* ज्येष्ठर्क्षयोगे पूर्वापि इत्याकरे पाठ: ।

† या पूर्वदिने सप्तमीयोग मप्राप्तासती तत्रैव समाप्यते सा अष्टमी शुद्धा ।
या तु पूर्वदिने सम्पूर्णा सती परदिनेऽपीषन्नि:सरति सा शुद्धाधिका ।
या पुन: सप्तमीयुक्तापि पूर्वदिन एव समाप्यते सा विद्धा ।
यातु पूर्वदिने सप्तमीविद्धासती परदिनेऽपि नि:सरति सा विद्धाधिका ।

इति ।

विद्धाधिकाया मप्येकदिन योगि स गृह्यताम् ॥
द्वयोर्योगस्त्रिधाभिन्नो निशीथे वृत्तिभेदतः ।
तद्वृत्तिर्द्दिन एकस्मिन्नुभयो र्नोभयो रिति ॥
एकस्मिंश्चेत्तद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्त्ययोः प(रा)रम् ॥
वुधे सोमे जयन्ती चेद्वारे सातिफलप्रदा ॥
तिथ्यृक्षयो र्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् ।
एकस्यान्ते मध्यंस्यादुत्सवान्तेऽधमं स्मृतम् ॥
यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।
अन्तर्भूता जयन्त्यां स्या दृक्षयोग प्रशस्तितः ।
नोपवासद्वयं कार्य्यमुपोष्यं तु परं दिनम् ॥

अथ नवमी—

नवमी पूर्वविद्धैव पक्षयोरुभयोरपि * ।
न कुर्य्यान्नवमीं चैव दशम्येतां कदाचन ॥

अथ दशमी—

कृष्णा पूर्व्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

अथ एकादशी—

सनत्कुमारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्ल कृष्णयोः ।
तस्यां तु भोजनं कुर्व्वन् रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

---

* मध्याह्नेरामनवमी पुनर्वसुसमन्विता ।
ग्राह्या नैवाष्टमीयुक्ता सनचत्रापि वैष्णवैः ॥
इति कमलाकरः ।

वरं स्वमातृगमनं वरं गोमांसभक्षणम् ।
वरं हत्या सुरापानं नान्न मेकादशीदिने ॥
साय माद्यन्तयो रह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवास फलं प्रेप्सु र्जह्याद् भक्तचतुष्टयम् ॥

अथ सुपवासो नित्यः काम्यश्च—

नित्यं सदा यावदायु र्नकदाचि दतिक्रमेत् ॥
उपेत्या (इत्युक्त्या)तिक्रमे दोष श्रुते रत्याग चोदनात् ।
फलाश्रुतेर्वीप्सयाच तन्नित्य मिति कीर्त्तितम् ॥
द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।
एकादश्या मुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ॥
परमापद मापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
सूतके मृतकेचैव न त्यजेद्द्वादशीव्रतम् ॥
पक्षे पक्षेच कर्त्तव्य मेकादश्यामुपोषणम् ।
उपवासे त्वशक्ताना मशीतेरूर्द्ध जीविनाम् ॥
एकभक्तादिकं कार्य्य माह वौधायनो मुनिः ।
एक भक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन न निर्द्दादशिको भवेत् ।
पयोमूलं फलं वापि वृत्तिं कुर्व्वीत मानवः ॥
असामर्थ्ये शरीरस्य व्रतेच समुपस्थिते ।
कारयेद्धर्म्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ।
भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्ब्राह्मणादिकः ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

पितृ मातृ स्वसृ भ्रातृ गुर्व्वर्थेच विशेषतः ।
उपवासं प्रकुर्व्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥
दक्षिणानात्र दातव्या शुश्रूषा विहिताहि सा ।
नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ।
यज्ञजं फल माप्नोति प्राहुरेवं विपश्चितः ।
उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
राज्यस्य क्षत्रियस्यार्थे एकादश्या मुपोषितः ।
पुरोधाः क्षत्रियस्यार्द्धं फलं प्राप्नोतिनिश्चितम् ॥
पितामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ।
कृते ते तु स्वयं विप्राः समग्रं फल माप्नुयुः ॥

ते पितामहादयः—

कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।
एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
इत्याद्यस्य नित्यत्वाववोधकम् ।
एकादशी समं किञ्चित् पापत्राणं न विद्यते ।
स्वर्गं मोक्ष प्रदाह्येषा राज्य पुत्र प्रदायिनी ॥
सुकलत्रप्रदाह्येषा शरीरारोग्यदायिनी ।
अनायासेन राजेन्द्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
इत्यादि काम्यत्वाववोधकम् ।

काम्ये नैक भक्तादि प्रतिनिधिः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।
काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

इति वचनात् ।

अथ दिनत्रयेतिकर्त्तव्यता लिख्यते ।

ब्रह्मवैवर्त्ते—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग् विधाय नियमं निशि ।
दशम्या मुपवासस्य प्रकुर्य्याद्दन्तधावनम् ॥
अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविणः ।
अवनीतल्पशयनाः प्रियासङ्गविवर्ज्जिताः ॥

इदमक्षारादिक मन्यस्य विहित प्रतिषिद्धस्योपलक्षणं काम्ये तदुपसंहारस्य आवश्यकत्वात् ।

उपवासफलं प्रेप्सु र्जह्याद् भक्तचतुष्टयम् ।

इत्यत्र फलपदश्रवणेन काम्यविषयतायाः स्पष्टीकरणाच्च ।

एतद् व्रतारम्भमन्त्रो विष्णुधर्म्मोत्तरे—

शरीर मन्तः करणोपघातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।
शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म्म पायादनन्तो हृदि सन्निविष्टः ॥
अन्तः शुद्धिं वहिः शुद्धिं शुद्धो धर्म्ममयोऽच्युतः ।
स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ।
वाह्योपघातानघो वीजांश्च * भगवानजः ।
शमं नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥

इति ।

---

* वाह्योपजातमिलयान्नीद्रांश्च । इत्येकादशीतत्त्वे पाठः ।

एकादश्यां सङ्कल्पमन्त्रोवच्यते—

उपवास निर्वचनं विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्ज्जितः ॥

पापेभ्यो व्रताङ्गनिषेधरूपेभ्यः । तानिच ।

असत्य भाषणं द्यूतं दिवा स्वप्नं च मैथुनम् ।
एकादश्यां न कुर्व्वीत उपवास परो नरः ॥

इत्यादीनि ।

गुणै र्व्रताङ्गत्वेन विहितैर्जप ध्यानार्च्चनादिभिः ।

ते च विष्णुधर्म्मोत्तरे—

तज्जप्य जपनं ध्यानं तत् कथा श्रवणादिकम् ।
तदर्च्चनं च तस्यैव कीर्त्तनं स्मरणादिकम् ॥
एकादश्यां विशेषेण भोक्तव्यं भोजनद्वयम् ।
रात्रौ जागरणं चैव दिवाच हरिकीर्त्तनम् ॥
उपवासकृतामेति गुणाः प्रोक्तामनीषिभिः ।

इति ।

सर्वभोगाः भोजनताम्बूल स्रग्वनितासङ्गादयः तैर्व्वर्ज्जित स्त्यक्तः वासः अहोरात्र मवस्थान मित्यर्थः ।

भोगास्तु विष्णुरहस्ये—

स्मृत्यालोकन गन्धादिस्वादनं परिकीर्त्तनम् ।
अन्नस्य वर्ज्जयेत्सर्वं ग्रासानां चाभिकाङ्क्षणम् ॥
गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।

असकृज्जलपानं च दिवास्वापं च मैथुनम्।
व्रतस्थोवर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च विनाकृतम्॥

हारीतः—

पतित पाषण्डि नास्तिकसंभाषण मनृताश्लीलादिकं उपवासादिषु वर्ज्जयेत्।

कूर्म्मपुराणे।

वहिर्ग्रामान्त्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम्।
नस्पृशे न्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे॥
उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम्।
श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम्।
गायत्र्याः शतसंपूत मम्बुप्राश्य विशुध्यति॥

केचित्तु—

तृण पर्णैः सदा कुर्य्यादमामेकादशीं विना।
तयोरपिहि कुर्व्वीत जम्बुप्लक्षाम्रपल्लवैः॥

इत्याहुः।

स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः सङ्कथनादपि।
भिद्यते ब्रह्मचर्य्यं च स्वदारेष्वनुसङ्गमात्॥

इति च।

ब्राह्मे—

एकादश्यां नरो भक्त्या निराहारः समाहितः।
नानापुष्पै र्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं पुष्पमण्डपम्।
कृत्वा चावरणं पश्चाज्जागरं कारयेन्निशि॥

सम्पूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः ।
प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
अज्ञान तिमिरान्धस्येति मन्त्रेण * ॥
द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वाह्युपोदकीम् † ।
इति ।

माधवाचार्य्योऽपि—

जयन्तीव्रतवन्नित्यं काम्यं चैकादशीव्रतम् ।
अरुणोदयवेधोऽत्रवेधः सूर्य्योदये तथा ‡ ॥
उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णव स्मार्त्तयोः क्रमात् ।
कला काष्ठादि वेधोऽपि ग्राह्योऽत्र त्रिमुहूर्त्तवत् ॥
वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तोहिवैष्णवः § ।
विद्धा त्याज्या वैष्णवेन शुद्धाप्याधिक्यसंभवे ॥
एकादशी द्वादशी वा ऽधिकाचेत्त्यज्यतां दिनम् ।
पूर्वं ग्राह्यं तूत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥

---

* अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥

† उपोदकी पूतिका द्वादश्यां तद्भक्षण निषेधात् ।

‡ उदयात् प्राक् चतस्रो नाड़िका अरुणोदयः । तत्र दशमी प्रवेशे ऽरुणोदय वेधः सूर्य्योदये तत् प्रवेशे सूर्य्योदयवेध इति विवेकः ।

§ आदिना नारद पञ्चरात्रादि परिग्रहः । तेनाप्रसिद्धवैष्णवोऽपि भागवतः यद्यपि स स्मार्त्त एव तथापि तेन अरुणोदयविद्धापि सर्वथा त्याज्या इति वेदितव्यम् ।

तत्त्ववादिनस्तु—

एकादशी यदा शुद्धा द्वादश्येवातिरिच्यते।
उपवासद्वयं कृत्वा द्वादश्या मेव पारयेत्॥
कला वा घटिका वापि परेद्युर्द्वादशी यदि।
द्वादश द्वादशी र्हन्ति। पूर्वेद्युः पारणे कृते *॥

इति पद्म पुराणोक्तेरित्याहुः।

उदये नवमी किञ्चित् सकला दशमी यदि।
तदा परदिनं ग्राह्य मिति वैष्णव सम्मतिः॥
परमापद मापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते।
नैकादशीं त्यजेद्‌यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी॥
समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारा दविप्लुतः।
विष्ण्वर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते।
यथा शुक्ला तथा कृष्णा ह्युपोष्या वैष्णवैः सदा॥
इति पद्मपुराणोक्तस्मार्त्तनिर्णय उच्यते।
एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्द्धते यदा।
तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिनम्॥
एकादशी मात्र वृद्धौ गृहियत्योर्व्यवस्थितिः।
उपोष्या गृहिभिः पूर्वा यतिभि स्तूत्तरातिथिः।
द्वादशी मात्र वृद्धौतु शुद्धा विद्धे व्यवस्थिते॥
शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः।
द्वादशी मात्र वृद्धौ तु स्मार्त्तैः पूर्व्वैवकार्य्येत्यर्थः॥

---

* त्रयोदश्यां तु पारणमित्येकादशीतत्त्वे ....।

यत्तु हेमाद्रौ—

वहुवाक्य विरोधेन सन्देहो जायते यदा ।
द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणम् ।
इति मार्कण्डेय वचनं ।

तथा—

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।
पारणाच त्रयोदश्या माज्ञेयं मामकी मुने ॥
इति पद्मपुराण वचनं च । तद्वैष्णवविषय मिति मन्तव्यम् ।
विवादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।
वैष्णवस्तु तदा कुर्य्या त्रयोदश्यां तु पारयेत् ॥
इति पुराण समुच्चयोक्तेः ।

यत्तु—

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
वनस्थ यति धर्म्मोऽयं शुक्ला मेव सदागृही ॥
इति देवलवचनम् ।
शयनी वोधनी चैव याकृष्णैकादशी भवेत् ।
सैवोपास्या * गृहस्थेन नान्याकृष्णाकदाचन ॥
इति पाद्मवचनम् ।

तथा—

विधवाया वनस्थस्य यते श्चैकादशीद्वये ।

---

* सैवोपोष्या इति वहुषु निवन्धेषु पाठः ।

उपवासो गृहस्थस्य शुक्लाया मेव पुत्रिण:।

इति सुमन्तु वचनं च।

पुत्रवद् गृहस्थस्य कृष्णैकादश्युपवासं निषेधति।

तदवैष्णवविषयम्—

पुत्रवांश्च गृहस्थश्च बन्धुयुक्त स्तथैवच।

उभयो: पक्षयोश्चैव व्रतं कुर्य्याच्च वैष्णव:।

इति नारदोक्ति:।

उपवासनिषेधेऽपि भोजनं न कार्य्यम्।

तदुक्तं वायवोयसंहितायाम्—

उपवासनिषेधेतु * किञ्चिद् भक्ष्यं प्रकल्पयेत्।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत्॥

भक्ष्यमपि तत्रैवोक्तम्—

नक्तं हविष्यान्न मनोदनं वा फलं तिला: क्षीरमथाम्बु चाज्यम्।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायु: प्रशस्त मत्रोत्तरमुत्तरं च। †

अत्र एकादशी व्रतोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते।

माधवीये कात्यायन:—

अष्ट वर्षाधिको मर्त्योह्यशीतिन्यूनवत्सर:।

---

* उपवासे निषिद्धे तु इति कालमाधवीये पाठ:।

† उपवासासमर्थस्तु एकभक्तादीनि कुर्यात्।

तथा च स्मृति:—

उपवासे त्वशक्तानां मशीते वर्षजीविनाम्।

एकभक्तादिकं कार्य्य माह बौधायनो मुनि:। इति।

एकादशी मुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि ।
ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्राश्चापि तथास्त्रियः ॥
इति ।

यत्तु—

पत्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत् ।
आयुष्यं हरते भर्त्तुर्नरकं चैवगच्छति ॥
इति विष्णु वचनं तत्तु भर्त्तुरननुज्ञाविषयम् ।
भार्य्या पत्यु र्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ॥
इति कात्यायनोक्तेः ।

एकादशी व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः ।

अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्द्दश्यष्टमी दिवा ॥
एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अथ दशम्यादिनियमाः ।

कूर्म्म पुराणे—

कांस्यं मांसं मसूरांश्च चनकान् कोरदूषकान् ।
शाकं मधु परान्नं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् * ॥
शाकं माषं मसूरांश्च पुनर्भोजन मैथुने ।
द्यूतमत्यम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥

हेमाद्रौ देवलः—

असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्व्वणात् ।

---

* अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरदिनयो र्ग्रहणं ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ।
अशक्तौ चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥

विष्णुरहस्येऽपि—

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् * ॥

एषु संजातेषु प्रायश्चित्तमुक्तं सङ्ग्रहे—

स्तेन हिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्तैन्यं च हिंसनम् ।
प्रायश्चित्तं व्रती कुर्य्याज्जपेन्नाम शतत्रयम् ॥
मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बुनिषेवणे ।
अष्टाक्षरं † व्रतीजप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥

पठीनसिरपि—

ताम्बूलचर्व्वणे स्त्रीसंभोगे मांसनिषेवणे ।
व्रतलोपो नचेत् कुर्य्याद् कृष्णनामजपं हृदि ॥

इति ।

उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ‡ ।
तृण पर्णैः सदा कुर्य्यादमामेकादशीं विना ॥

इति तृणादेरपि निषेधः ।

---

* निराकृतं दोषजनकत्वेन मुनिभिर्निषिद्धम् ।

† ॐ नमो नारायणाय इत्यात्मकम् मन्त्रमिति शेषः ।

‡ हन्ति सप्त कुलानि च । इति माधवीये पाठः ।

प्रमादाद्दन्तकाष्ठ भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुरहस्ये—

श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ॥
गायत्र्याः शतसंपूत मम्बु प्राश्य विशुध्यति ।
वर्ज्जयेत् पारणे मांसं व्रताहेऽप्यौषधं सदा ॥

इति ।

एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ माधवीये कात्यायनः ।
उपवासो यदानित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ॥
उपवासं तदाकुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितम् ।
मातापित्रोः क्षयेप्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।
अभ्यर्च्य पितृदेवांश्चाजिघ्रेतपितृसेवितम् ।

इति हेमाद्रि निबन्धेच ।

अत्र वैष्णवानां विशेष उक्तोनृसिंहपरिचर्य्यायां विष्णुभक्ति चन्द्रोदये च पद्मपुराणे ।

एकादश्यां यदा राम श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्ध माचरेत् ॥

न चात्र काललोपः शङ्क्यः । तदादिवाभिसम्बन्धा त्तदन्तमपकर्षेस्यादिति तदन्तापकर्षः । मांसन्या(स)यसिद्धत्वादिति ।

स्मृति चन्द्रिकायामपि—

अन्नाश्रितानि पापानि तद्भोक्तुर्दातुरेवच ।
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।
एकादश्यां ततो नैव श्राद्धं कुर्व्वीत वैष्णवः ॥

इति ।

अथैकादश्यां व्रतसङ्कल्पो माधवीये ।

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं * वारिपूर्णमुदङ्मुखः ॥
उपवासं तु गृह्णीयाद् यद्वा वार्य्येव धारयेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥

इति ।

केचिद्दशम्यां दन्तधावनं कृत्वा देवाग्रे त्वमुंमन्त्रं पठन्ति ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
प्रसी(सा)द सुमुखो भूत्वा ज्ञानदृष्टि प्रदोभव ॥

इति ।

द्वादश्यां वर्ज्यान्याह बृहस्पतिः—

दिवानिद्रां परान्नं च पुनर्भोजन मैथुने ।
क्षौद्रं कांस्यामिषे तैलं द्वादश्यामष्टवर्ज्जयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि--

पुनर्भोजन मध्यायो भार आयास मैथुने ।
उपवासफलं हन्यु र्दिवानिद्राच पञ्चमी ॥

विष्णुधर्म्मे--

असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यतसिकादलम् ।
आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

* औदुम्बरं ताम्रम् ।

पारणे पारणासमये—

एकादशीव्रतं सूतकेऽप्यनुष्ठेयमित्याह विष्णुः—

सूतके मृतके वापि नत्याज्यं द्वादशी व्रतम् ॥

त्यजन् वै नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् * ।

तत्र त्यक्तं दानादि तु सूतकान्ते देयम् ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् ।

दानं दत्त्वाविधानेन व्रतस्य फल मश्नुते ॥

इति मात्स्योक्तेः ।

एतद्रजस्वलयापि कार्य्यम्—

एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

इति पाद्मोक्तेः ।

एते नियमाः काम्यव्रते नियताः नित्यव्रतेतु यथाशक्ति कार्य्याः ।

इति विज्ञाय कुर्व्वीतावश्य मेकादशी व्रतम् ।

विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुजिवर्ज्जितः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

द्वादश्यां यदि श्रवणर्क्षं भवति तदा द्वादश्यामुपवासः कार्य्यः ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता ।

तयो(रप्यु)रेवोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति नार(दोक्तेः) दीये

उपवासद्वयाशक्तौ द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति च ।

---

* भूतानां संप्लवो लयस्तत्पर्य्यन्तमाप्रलयमित्यर्थः ।

अथाष्टौ महाद्वादश्यः ।

तत्र शुद्धाधिकैकादशी युता द्वादशी उन्मीलनी संज्ञा। द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्द्धमाना वञ्जुली। वासरत्रयस्य स्पर्शिनी त्रिस्पृशा। अग्रे पर्वणः सम्पूर्णाधिकत्वे पक्षवर्द्धनी। पुष्यर्क्षयुता जया। श्रवणर्क्षयुता विजया। पुनर्वसुयुता जयन्ती। रोहिणी-युता पापनाशनी। अत्र विशेष वचनानि कालनिर्णयदीपिका विवरणादौ द्रष्टव्यानि। विष्णुप्रीति कामः पापक्षयमुक्तिकामश्च एता अष्टौ महाद्वादशी रुपवसेत्।

एकादशी मुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्।

इति विष्णुरहस्योक्तेः। अशक्तौ द्वादशी मेव।

एव मेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्।
पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्॥

इति तत्रैवोक्तेः।

अत्राष्ट महाद्वादशीषु श्रवण द्वादश्युपवास एवकार्य्यः सोऽपि द्वादशी श्रवणयो र्मध्याह्न योगे सत्येव।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता।
प्रातरारभ्य मध्याह्न व्यापित्वे समुपोष्यते॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः। अतएव माधवाचार्य्योऽपि अन्यद्वादश्या मुपवास मनुक्त्वाऽऽह।

श्रवणेन युताचेत् स्याद्द्वादशी सा हि वैष्णवैः।
स्मार्त्तै श्चोपोषणीयास्यादिति वेदविदाम्मतम्॥ इति।

यदा द्वादश्यल्पा तदा विशेषोऽभिहितो हेमाद्रौ मात्स्ये —

यदा भवति स्वल्पापि द्वादशी पारणादिने ।
उषः काले द्वयं कुर्य्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयेऽपि—

अल्पाया मथविप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये ।
स्नानार्च्चनक्रियाः कार्य्या दान होमादि संयुताः ।
इति ।

द्वादश्यतिक्रमे दोष माह विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
द्वादशी तु कला मात्रा तस्यामेव तु पारयेत् ॥
द्वादश द्वादशी र्हन्ति द्वादशी यदि लङ्घिता ।

अत्र वैष्णवानां विशेषो नृसिंहपरिचर्य्यायां विष्णुभक्ति चन्द्रोदयेच । द्वादशी श्राद्धं त्रयोदशी श्राद्ध मपि कला मात्र द्वादश्या मेव कार्य्यम् । तथाहि एकादश्यां यदा राम इत्युपक्रम्योक्तम् ।

द्वादशी चेत् कला मात्रा निशीथा दूर्द्ध मेवहि ।
आपराह्णाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ।
इति ।

सङ्कटेतु माधवीये देवलः—

सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।
अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥
अशिताऽनशितायस्मा दापोविद्भिरीरिताः ।
अम्भसा केवलेनैव करिष्ये व्रतपारणम् ॥
इति ।

अत्र विशेष उक्तो विष्णुधर्म्मोत्तरे—

द्वादश्या: प्रथम: पादो हरिवासरसंज्ञित:।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णु तत्पर:॥
इति।

मदन रत्ने—

यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रात र्मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्य्यम्।
सर्वेषामुपवासानां प्रातरेवहि पारणम्॥
कुर्व्वीत मतिमान्नित्यं विना धारण पारणम्॥
इति गर्गोक्ते:।

प्रमादा देकदश्युपवासातिक्रमे अपरार्केवाराहे।
एकादशी विप्लुता चेद् द्वादशी परत: स्थिता।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदम्॥
इति।

एव मेकादशीं निर्णीय व्रतान्तरे निर्णय माह माधवाचार्य्य:—

उपवास व्रतादन्यव्रते सार्द्ध मुहूर्त्तकै:।
सप्तभिर्दशमीविद्धा मेता मेकादशीं त्यजेत्॥
द्वादशी पूर्वविद्धेव निखिलेषु व्रतेष्वपि।
शुक्ल त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्ण त्रयोदशी *॥

---

* परदिने त्रिमुहूर्त्तालाभे कृष्णत्रयोदश्यपि पूर्वैव सर्वकर्मसु ग्राह्या। परेति मार्गशीर्ष शुक्ल त्रयोदशी परविद्धै वेत्यर्थ:।

अलाभे सापि पूर्वैव पराऽनङ्ग त्रयोदशी ।
या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां साऽपराह्णिकी * ।
चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णाचतुर्द्दशी † ।
उदये द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्या नक्तव्रते तिथिः ॥
शुक्लापि रात्रि युक्ता स्या चैत्रश्रावण मासयोः ‡ ।
शुक्लासर्वापि पूर्वैव यदिस्यादापराह्णिकी § ॥
प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति सा भवेत् ।
शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः सत्ता प्रशस्यते ।
तदभावे निशीथैक व्यापिनी परिगृह्यते ।
तस्याश्चासम्भवे ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीतिथिः ।
पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ‖ ।
नाड्योऽष्टादश भूतस्य स्युश्चेन्नच परेऽहनि ।

---

* या शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा ग्राह्यत्वेनोक्ता सा न सायाह्न मात्र व्यापिनी किन्तु आपराह्णिकीत्यर्थः ।

† उपवासभिन्नविषय मिदं । द्विमुहूर्त्तापि इत्यपिना त्रिमुहूर्त्तादि परिग्रहः ।

‡ दमनक पवित्ररोपणयो निर्णय माह । शुक्लापीति पूर्वैवेत्यर्थः ।

§ रुद्र दैवत्योपवासे निर्णय माह । शुक्ला सर्वापीति अपिना कृष्णा परिग्रहः । यदिस्यादित्यनेन अपराह्णे ऽलाभे परापीति सूचितम् ।

‖ पञ्चदशी चात्र शुक्ला कृष्णा च । चेदिति पूर्वेणान्वयि । यद्यपि पूर्वदिने चतुर्दश्या अष्टादश नाड्यः सन्ति तथापि पूर्वविद्धैवेत्यर्थः ।

व्रतान्तराणि सर्व्वाणि परेऽह्न्येव सर्वदा * ॥

इति द्वादश्यादि निर्णयः ।

अथ अमावास्यानिर्णयः ।

सा च व्रतादौ परविद्धा ग्राह्या ।

भूतविद्धा न कर्त्तव्या अमावस्या च पूर्णिमा ।

वर्ज्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्त वचनात् ।

अत्र योगविशेषे फलविशेषमाह शातातपः ।

अमावास्या भवेद्वारे यदा भूमिसुतस्य वै ॥

जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ।

अमावस्येन्दुवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विषुवत् सदृशं फलम् ॥

व्यासोऽपि—

सिनीवाली कुहूर्वापि यदा सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥

इति ।

श्राद्धे तु अमावास्या त्रेधाविभक्तदिनस्य तृतीयांश व्यापिनी ग्राह्या ।

पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

---

* सर्वाणि उपवासादीनि सर्वदा तादृशवेधे सति असति चेत्यर्थः ।

वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

दर्शं च पौर्णमासं च पितुः साम्वत्सरं दिनम् ।
पूर्वविद्ध मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयेनिन्दनाच्च ।

दर्शे श्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्त्तितम् ।
अपराह्णे पितॄणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च ।

दिनद्वये तस्याः सत्त्वे या सर्वापराह्णव्यापिनी साग्राह्या ।

अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।
तत्राल्पत्व महत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृ कर्म्मणि ॥

अस्याऽपराह्णे त्याज्यास्याद् ग्राह्यास्याद् याधिका भवेत् ।

इति माधवीयस्मृते निर्णतव्या ।

दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावे अंशतोव्याप्ती च
तिथिच्चये पूर्वाग्राह्या इति हेमाद्रिः ।

यदा चतुर्द्दशीयामं तुरीय मनु पूरयेत् ।

---

* पिण्डान्वाहार्य्यक मिति । ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञां तु लेभिरे” इति वचनात् पिण्डानां पितॄणां अन्वाहार्य्यं मासैक तृप्तिजनकं यत् तथा । तथाच मनुः । पिण्डानां मासिकं श्राद्ध मन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः । राजनि चन्द्रे ग्रस्यते इत्यनेन क्वचिच्चन्द्र चयाभावेऽपि श्राद्धं सूचितं । तृतीयेऽंशे त्रिधाविभक्तस्य दिनस्य तृतीयभागे । नातिसन्ध्या समीपत इति । सन्ध्यासमीप मुहूर्त्त

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्ध मिष्यते * ॥
इति कात्यायनोक्तेः ।
क्षीयमाणा परदिने अपराह्न व्यापिनी नचेदित्यर्थः ।

आपद्यपि वर्ज्जनीय इत्यर्थः । तेन राक्षसी वेलाया मपि मुहूर्त्त-द्वय मनुज्ञातं अतिशब्द स्वरसात् । अतएव हारीतः—त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शाच वह्वृचैः । इति । तेन पूर्वदिने मुहूर्त्तत्रय मात्र लाभे परदिने वासरतृतीयांशालाभे च पूर्वदिन एव श्राद्धम् ।

* चतुर्दशी याममिति । चतुर्दशी सम्बन्धि दिन याम मित्यर्थः तद्दिनस्य अमावस्या सम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशः अधिकेनव्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन चतुर्दशी सम्बन्धिदिनस्य चतुर्थ प्रहरं कृत्स्नं किञ्चिन्न्यूनं वा अमावस्या अनुपूरयेत् व्याप्नोति प्रहरत्रय व्यापिनी किञ्चिदधिकप्रहरत्रय व्यापिनी वा चतुर्दशीत्यवगम्यते । ततश्च उभयवासरीय तृतीयांश सम्बन्धि पञ्चधाविभक्तापराह्णीयैकादश द्वादश मुहूर्त्तयोः "व्रतोपवास नियमे घटिकैकायदा भवेत् । सातिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकी । इति भविष्य-पुराणात् मुहूर्त्तान्यूनदर्शलाभे द्वैधम् । नत्वेकदिनमात्रे तल्लाभे । अत्र वासरस्य तृतीयांशे इत्यनेनैव द्वैधानुदयात् । एवं द्वैधे पूर्व-दिन चतुर्द्दश्यपेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनकाल व्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय यावच्चतुर्द्दश्यपेक्षया अनुपस्थितेः । एवं लम्बितावर्द्धमानयोरपि तदैव पूर्वदिन एव । यत्र तु पूर्वापरदिने वासर तृतीयांशीय मुख्यापराह्णे मुहूर्त्तोन दर्शलाभ स्तत्रापि पूर्वदिने श्राद्धं वासर तृतीयांश चन्द्रक्षयाति शब्द स्वरसात् त्रिमुहूर्त्तापीत्यनुरोधाच्च ॥ इति स्मार्त्ताः ।

तथाच वौधायनः—

चतुर्द्दश्यां चतुर्यामि ऽप्यमावस्या न दृश्यते ।
श्वोभूते प्रतिपच्चेत् स्यादद्भूते कर्म्यादिका क्रिया ॥
इति ।

वर्द्धमानत्वेतु पराग्राह्या ।

परेऽहनि तृतीयेऽंशे घटिकार्द्धेऽप्यमा यदि ।
तत्रैव पितृयज्ञः स्यादन्यथा प्रथमेऽहनि ॥
इति स्मृतेः ।

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायने यागदिनात् पूर्व्वेद्युः कार्य्यः । पूर्व्वाङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञ इति तत् सूत्रात् ।

व्याख्यातं चैतत् कर्काचार्य्यैः । पूर्व्व एव दर्शात् पिण्डपितृयज्ञो न पश्चात् । कुतः अङ्गत्वात् । तथाच श्रुतिः । तस्मात् पूर्व्वेद्युः पितृभ्यः क्रियते उत्तर महर्द्देवान् यजते इति । पूर्व्वेद्युः पितृभ्यो यज्ञं निपृणीय प्रातर्द्देवेभ्यः प्रतनुते इति च । तेन तन्मते अङ्गमेव पिण्डपितृयज्ञः । तदुक्तम् । अङ्गं वा समभिव्याहारादिति । तेन कर्काचार्य्यमते चतुर्द्दशीयुक्तदर्शे पिण्डपितृयज्ञः कार्य्य इति । श्रीमदनन्तभाष्येतु परेद्युरित्युक्तम् । अत्र द्वेधाप्याचारोदृश्यते । आपस्तम्बादीनां परदिने त्रिमुहूर्त्तमपिदर्शसत्त्वे तत्रैव पिण्डपितृयज्ञो भवति । अमावास्यायां यदहश्चन्द्रं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते इत्यापस्तम्ब सूत्रात् । रुद्रदत्तादिभि स्तथा तद्व्याख्यानाच्च । यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृदृशे अथ पितृभ्योददातीति शतपथश्रुतेश्च । आश्वलायनाना

मपि शेष पर्वणि पिण्डपितृयज्ञ: स्यात्। अमावास्याया मपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ इत्याश्वलायन सूत्रात्। नारायणवृत्तिकृद्भि स्तथा व्याख्यातत्वाच्च।

यत्तु—

पचान्तं कर्म्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निक:।
पिण्डयज्ञं तत: कुर्य्यात्ततोऽन्वाहार्य्यकं बुध:।

इति क्रमविधायक लोगाक्षि वचनं विरुद्धमिव दृश्यते। तत्तु सम्पूर्ण दर्शविषयं कात्यायनविषयं वेति सर्वमनवद्यम्।

पचान्तं कर्म्म अन्वाधानं। वैश्वदेव: पञ्चमहायज्ञान्त:पाती वलिहरणान्त:। पिण्डयज्ञ: पिण्ड पितृयज्ञ:। अनु पिण्डपितृयज्ञस्य पश्चादाह्रियते इत्यान्वाहार्य्यकं दर्शश्राद्धमिति माधवाचार्य्यै रिदं व्याख्यातम्। ननु चतुर्द्दशीयुक्त दर्शे पिण्डपितृयज्ञ दर्शश्राद्धे कात्यायनै: कर्त्तव्ये इत्युक्तं। तन्नोपपद्यते। तद्वै तत्तेजोनाम ब्राह्मणं योऽस्य शक्नोति व्रतं चरितुं स मासि मासि पितृभ्यो दद्यात्। यदहरेष पुरस्ताच्चन्द्रमा नोदेति तदहर्ददाति एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमा स्तदेताꣳ सन्निं चीयते प्र(त)चीणि देवाना मन्ने पितृभ्यो ददातीति।

यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे अथ पितृभ्यो ददाति इत्यादि शतपथ श्रुतौ एष चन्द्रमा यदह: पुरस्तात् पश्चाच्च न दृश्यते तदह: पितृभ्यो ददातीति कात्यायन श्रुत्यर्थविरोध इति चेत्। न एतच्छ्रुते रखण्डदर्शविषयत्वात्।

चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते।

स्वोभूते प्रतिपच्चेत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् ॥
चतुर्द्दशी यदा पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।
चरुश्चिष्टि रमायां स्याद् भूते कव्यादिकाक्रिया ॥
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयेऽ'शे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥
इति बोधायन कात्यायनस्मृतिभि स्तथा
व्यवस्थापनात् ॥

यत्तु—

यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ।

इति कात्यायन वचनं। तदपि न विरुद्धम्। अमावास्याया श्चतुर्द्दशी चतुर्थयामपूरणं कादाचित्कं। तदपि प्रतिपदि चन्द्रदर्शनक्षमं ज्ञेयम्। अन्यथा एतत् स्मृतीनां निर्विषयत्वेन अप्रामाण्यापत्तेः। माधवाचार्य्योऽपि एव मेवाह। तथाहि एतेषां वचनाना मयमर्थः। यह्नि चतुर्दशी सम्पूर्णा अस्तमयादर्व्वाक् अमावस्या स्वल्पास्ति तत एव अपराह्णव्याप्त्यभावात् श्राद्धाय अन्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न भजते। तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमानत्वात् तद्दर्शने चेष्टे र्निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युताया ममावास्याया मिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायां केवलायां वा चतुर्द्दश्या मन्वाधान श्राद्धादिकं कर्त्तव्यमिति।

चन्द्रदर्शने इष्टिं निषेधति वशिष्ठः—

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रतीच्या मुदियाद् यदि।
प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां तदा यजेत्॥

अतिपत्तिरिष्टि निवृत्तिः। प्रमादात्तत्र यागे कृते प्रायश्चित्त माह कात्यायनः—

यजनीयेऽह्नि सोमश्चेत् प्रतीच्यां दिशि दृश्यते।
तत्र व्याहृतिभि र्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये॥

इति।

यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्यजन्निमाण्ँ लोकानभ्युदेतीति शतपथ ब्राह्मणम्। एष वै सुमना नामेष्टिर्य मद्य जानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति अस्मिन्नेवास्मै लोकेर्धुकं भवतीति तैत्तिरीय ब्राह्मणं च। यत्तु चन्द्रदर्शनदिने इष्टिं विदधाति तद्बौधायन कात्यायनव्यतिरिक्त शाखिविषयम्। एतदेव बौधायनादिमत मुपोद्बलयति तैत्तिरीय श्रुतिः। यस्मिन्नहनि पुरस्तात् पश्चात् सोमो न दृश्यते तदहर्यजेत इति। शतपथ श्रुतिरपि यागदिने चन्द्रदर्शन मनर्थ साधनमित्याह। अद्य अमावस्येति मन्यमान उपवसति अथैष पश्चाद्दृदृशे हैषदिव्यः श्वा स यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते तदपशव्यण्ँ स्यादिति। अस्यार्थः। कर्त्ता अद्य अमावस्येति मत्वा व्रतं गृहीत्वा द्वितीयेऽह्नि यागं करोति तद्दिने पश्चिमायां दिशि एष चन्द्रमा यदि दृश्यते स चन्द्रमा दिवि भवः श्वेव यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते खादितु मिच्छति।

तस्मात्तद्दिने यजन मपशुहितं स्यादिति।

इन्दुक्षयकाल माह कात्यायनः—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः।
अमावस्याष्टमांशेच पुनः किल भवेदणुः॥

इति।

चतुर्दश्या अष्टमे प्रहरे इन्दुक्षय प्रारम्भः। अमावास्यायाः सप्तमे प्रहरे तत् समाधिः। अष्टमे प्रहरे पुनरणु र्भवतीत्यर्थः।

वेदभाष्यकारोऽपि चन्द्रदर्शनदिने यागं निषिद्धवान्। तथाहि सर्वथा यागदिने चन्द्रदर्शनं निषिद्धम्।

द्वितीया त्रिमुहूर्त्ताचेत् प्रतिपच्चापराह्णिकी।
अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्॥

इति बोधायनोक्तेः। अत्रत्रिमुहूर्त्तव्यापित्व मुपलक्षणं चन्द्र दर्शनस्यैव हेतुत्वात्। तेन एकमुहूर्त्तद्विमुहूर्त्त सद्भावेऽपि प्रतिपदि यदि चन्द्रदर्शनं तदा यागः पूर्वेद्युः चतुर्दश्या मन्वाधानं पिण्डपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं च भवतीति परमार्थः।

इदमेव अभिप्रेत्योक्तं कात्यायनेन—

यजनीयेऽह्नि सोम श्चेद्वारुण्यां दिशिदृश्यते।
तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये॥

इति।

हेमाद्रावत्रविशेष उक्तः—

यज्ञकालस्तिथिर्द्वैधे षट्कलो यदि लभ्यते।
पर्व तत्रोत्तरं ग्राह्यं हीने पूर्व उपक्रमेत्॥

कलात्र मुहूर्त्तं न तु घटिका इति तत्रैवोक्तम्।

वर्द्धमाना ममावस्यां लभेच्चेदपरेऽहनि ।
यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति ।

तस्मादत्यन्तापचये सत्येव चतुर्द्दश्यां मन्वाधानादि कार्य्यं नान्यथेति निर्णीतम् । निर्णयोऽयं साग्ने र्ज्ञेयः । निरग्निकादिभिस्तु अमावस्या कुतपकालव्यापिनी परा ग्राह्या ।

भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापिवा ।
पित्रे कर्म्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्याकुतुपकालिको ॥

इत्युक्त्वा —

सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि ।
स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथैवानग्निकै र्द्विजैः ॥

इति लोगाक्षिणा विशेषोक्तेः । अत्र साग्निरौपासनाग्निरपीति मदनपारिजाते उक्तम् ।

सिनीवाल्यादिलक्षण माह व्यासः—

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृता ।

कुतपस्तु—

अह्नो मुहूर्त्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा ।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तोयः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

तुलापुरुषादिदान पितृ देव प्रीत्यर्थोपवासादौ पराग्राह्येति पूर्व्वमेवोक्तम् भूतविद्धा न कर्त्तव्या इत्यादिना ।

दर्शे च मासिक वार्षिक श्राद्ध प्राप्तौ कालादर्शे विशेष उक्तः ।

दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्श मासिकयोरपि ।

नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि ॥

इत्युक्त्वा—

संपाते देवता भेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ।

इति ।

अत्र क्रमो निर्णयदीपे उक्तः—

नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयार्हदिवसो भवेत् ।

वैश्वदेवं क्षयश्राद्धं कुर्य्यात् प्राग्दर्श-कर्म्मणः ॥

धर्म्मसूत्र वृत्तावपि—

दर्शे प्रत्याब्दिकं श्राद्धं कुर्य्याद्दर्शं ततः परम् ।

इति ।

एतदनुपनीतेनापि कार्य्यम् ।

अमावस्याष्टमी कृष्णा पक्ष पञ्चदशीषु च ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्य्यात् पर्वसु पर्वसु ॥

भार्य्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्य्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मत्स्य पुराणात् । इदममाश्राद्धं षड्दैवतम् ।

नित्यश्राद्धं तथादर्शं षड्दैवत्यं समाचरेत् ।

इति हारीतोक्तेः । अत्र श्रौताग्निः स्मार्त्ताग्निश्च अग्नौ अग्नौकरणं कुर्य्यात् । विच्छिन्नाग्निकादिश्च द्विजपाणौ ।

साग्निरग्ना वनग्नि स्तु द्विजपाणावथाप्सुवा ।

कुर्य्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिके नेति निश्चितम् ॥

इति वाक्य मुदाहृत्य । यस्तु अस्वीकृताग्नितया समुच्छिन्ना-

ग्नितया भार्य्याविधुरतया वा अग्निरहित स्तस्य द्विजपाणौ जले वा होमो भवतीति हेमाद्रिव्याख्यानात् ।

इदं श्राद्धं नित्यम् ।

अमावास्या व्यतीपात पौर्णमास्यष्टकासु च ।
द्विजः श्राद्ध मकुर्व्वाणः प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

इति गर्ग स्मृतिः । प्रायश्चित्तसुतमृग्विधाने—

न्यूषुवाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने । *
अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा सम्पूर्ण (मेति तत्) तां व्रजेत् ॥

इदं श्राद्धं द्विजातिभि रन्नेनैव कार्य्यम् ।

अमाश्राद्धं चयाहंच अन्नेनैव समाचरेत् ।

इति हारीतोक्तेः ।

अन्ना(तद)सम्भवे तु आमहेमभ्यामपि कार्य्यं नित्यत्वात् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टकृते विधानपारिजाते
(पञ्चदश) तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्तम् ।

तच्च दिवानशनपूर्वं रात्रिभोजनरूपम् । तत्र प्रयोषव्यापिनी तिथि र्ग्राह्या ।

---

* न्यूषुवाचं प्रमहे भवामहे गिरइन्द्राय सदने विवस्वतः ।
नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्नदुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ।
१म. ५३सू. १ऋक् ।

प्रदोष व्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा * ।

इति वत्सोक्तेः । प्रदोषस्तु—

त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद् भानावस्तं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्त्तव्य मिति शास्त्र विनिश्चयः ॥

इति व्यासोक्तेः । तत्रापि आद्यं त्रिदण्डं वर्ज्यम् ।

तत्र चत्वारि कर्म्माणि सन्ध्यायां परिवर्ज्जयेत् ।

आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयेन भोजन निषेधात् ।

सायं सन्ध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्वतः ।

इति स्कान्दे दण्डत्रयस्य सन्ध्यात्वात् । सायंकाले नक्तं तु दिनद्वये प्रदोषास्पर्शे ग्राह्यम् ।

अतथात्वे परत्रस्यादस्तादर्वाग् यतोहि सा ।

इति जावाल्युक्तेः ।

प्रदोष व्यापिनी न स्याद्दिवानक्तं विधीयते ।

(आत्मानो द्विगुणोच्छाया) आत्मनोद्विगुणोच्छाया

मन्दीभवति भास्करे ।

तन्नक्तं नक्तमित्याहु र्न नक्तं निशि भोजनम् ।

इति स्कान्दात् । यत्यादीनामिद मेव ।

---

* एकादश्यां तु यन्नक्तं तत्रोदय व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या तदुक्तं स्कान्दपुराणे—

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदानक्तव्रते तिथिः ।

उदयस्था सदा ग्राह्या हरिनक्तव्रते पुनः ॥

इति ।

यतिश्च विधवा चैव कुर्य्यात्तत् सदिवाकरम् ।
इति माधवीय स्मृतेः । इति तिथिनक्ताम् ।
यस्मिन्नस्तमिवाद् भानु स्तन्नचत्र मुपोषणे ।
मुख्यं तस्यासम्भवेतु ग्रहीतव्यं निशीथयुक् ॥
उपवासे यहच्चं स्यात्तद्धि नक्तैकभक्तयोः * ।
उदये त्रिमुहूर्त्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ॥
दिनद्वयतथात्वेतु पूर्वं स्याद्दलवत्त्वतः † ।
श्रवणं तूत्तरं ‡ ग्राह्यमुपाकरण कर्म्मणि ॥
पित्रेय तु तिथिवत् सर्वो नक्षत्रस्य विनिर्णयः ।
पूर्वः § स्यादुपवासादा वुत्तरो व्रतदानयोः ॥
योगः श्राद्धे कर्म्मकालव्याप्तस्तु परिगृह्यताम् ।
करणं ‖ यद्दिने तत्तु ग्राह्यं रात्री यदा तदा ॥
दिनद्वयैकभक्ताभ्या मुपवासः प्रसिध्यति ।

---

* तथाच नात्र विधिवत् मध्याह्न प्रदोष व्याप्त्या निर्णय इति भावः ।

† सम्पूर्णाहोराव व्यापित्वाद्दलवत्त्वं बोध्यम् ।

‡ उत्तरं धनिष्ठायुतम् ।

§ योगे निर्णय माह । पूर्वः पूर्वदिन सम्बन्धी श्रादिना नक्तैकभक्त परिग्रहः ।

‖ करणस्य तिथ्यर्द्धमितत्वाद्दिनद्वय व्याप्त्यसम्भवेन सन्देहाभावात् यद्दिने करणं तद्दिने एवोपवासः । यदा तु सायमारभ्य प्रवृत्तं करणं परेद्युः सूर्य्योदयात् प्रागेव परिसमाप्यते तदा पूर्व्वोत्तरयो र्दिनयो रेकभक्ताभ्यामुपवाससिद्धि रिति तात्पर्य्यम् ।

वारेषु संशयाभावाद् ग्रहीतव्यं यथास्थितम् ॥

इति ।

अथ सङ्क्रान्ति निर्णयः ।

स एवाह—

आसन्ननाड्यः संक्रान्तेः पुण्याः स्नानादिकर्म्मसु ।
चरे(षु)तु विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ॥
वर्त्तमाने तुला मेषे नाड्य स्तूभयतो दश ।
वृषभादौ स्थिरे पुण्याः प्राक् पश्चादपि षोड़श ।
मिथुनादौ द्विस्वभावे उत्तराः षष्टिनाड़िकाः ।
अहः संक्रमणे रात्रा वनुष्ठान निषेधतः ॥
उक्तौ कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्बलात् पूर्वपश्चिमौ * ।
रात्रौ संक्रमणे भानो र्दिनार्द्धं स्नानदानयोः ॥
अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्व मुदयात् प्रहरद्वयम् † ॥
पूर्णे चे दर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
प्राहु र्द्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकर कर्कटौ ।
कर्कटे मकरे रात्रावप्याचारा दनुष्ठितिः ‡ ॥

---

* उक्तौ पूर्वपश्चिमौ कालौ व्यवस्थाप्यौ विरुद्धतया व्यत्ययेनानुष्ठेयत्वेनाश्रयणीयौ ।

† अर्द्धरात्रात् परतः संक्रमणे परदिने उदयादुर्द्ध्वं प्रहरद्वयं मित्यर्थः ।

‡ अनुष्ठितिः शिष्टाचारानुसारेणानुष्ठानमित्यर्थः । तत्र रात्रा वयन संक्रमे रात्रविव पूर्वापर भाविन स्नानादि क्रियेति प्राच्यशिष्टाचारः ।

चरेष्विति। मेष कर्कतुला मकरेष्वित्यर्थः। एव मुत्तरत्रापि। मेषादि चतुर्षु राशित्रिकेषु प्रथमा श्चत्वारो मेषादयश्चरसंज्ञाः *। मध्यमा वृषभादयः स्थिरसंज्ञाः। अवमा मिथुनाद्या द्विस्वभावाः। तेषु सर्वेषु यथोक्तया विंशत्यादि संख्यया पुण्यकालावधि रभिधीयते इत्यर्थः।

संक्रान्तिषु कार्य्यविशेषा हेमाद्रौ—

मेषे गौर्वस्त्रधान्यं च घृतधेनु स्तथैवच।
ससुवर्णं छत्रदानं वेश्मनां दानमेव च॥
गोरसा दीपमालाच वस्त्राणि वाहनानि च।
काष्ठमम्बु तथा स्थानं मेषादिषु यथाक्रमम्॥
आद्यसंक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते॥

इति विष्णुधर्म्मोत्तरात्।

अथप्रसङ्गात् सर्वमन्वादिनिर्णय उच्यते।

कालनिर्णय दीपिकायाम्—

तिथ्यग्नौ न तिथि स्तिथ्याशे कृष्णेभोऽनलो ग्रहः।
तिथ्यर्कौ न शिवोऽश्वोऽमातिथी मन्वादयोमधोः॥

अस्यार्थः। तिथिः पञ्चदशी पूर्णिमा अग्नि स्तृतीया नेति

रात्रौ कर्कटसंक्रान्तौ पूर्वमेव दिनं मकरसंक्रान्तौ तु पर मेव दिनं ग्राह्य मिति दाक्षिणात्य शिष्टाचारः। तथाच शिष्टाचारादुभयं प्रमाण मिति भावः।

* चरस्थिर द्व्यात्मक नामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः। इत्युक्तेः।

वैशाखे नास्तीत्यर्थः । आशा दशमी । कृष्णेभः कृष्णाष्टमी । अनल स्तृतीया । ग्रहो नवमी । अर्को द्वादशी नेति मार्गशीर्षे नास्तीत्यर्थः । शिव एकादशी । अश्वः सप्तमी । अमा अमावास्या मधोश्चैत्रादारभ्य क्रमेणैता मन्वादय इत्यर्थः । एतामन्वादयः शुक्लपक्षस्थाः पौर्वाह्णिका ग्राह्याः ।

कृष्णपक्षस्था आपराह्णिकाः—

पूर्वाह्णे तु सदा ग्राह्याः शुक्लामनुयुगादयः ।
दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्णिकाः ॥

इति गरुड़पुराणात् ।

तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्ज्जे त्रयोदशी ।
कृष्णा नभस्ये माघेऽमा कृता (दे) एते युगादयः ॥
द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।
कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ॥
हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ।

इति ।

हायनानि वर्षाणि । हायनोऽस्त्री शरत् समा इत्यभिधानात् ।

मन्वादि श्राद्धं मलमासे सति मासद्वयेऽपि कार्य्यम् ।

मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्य्यान्मासद्वयेऽपिच ।

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । इदं श्राद्ध मपिण्डकं । तदुक्तं कालादर्शे—

विषुवायन संक्रान्ति मन्वादिषु युगादिषु ।
विहाय पिण्डनिर्वापं सर्वं श्राद्धं समाचरेत् ॥

इति वचनात् । इदं श्राद्धं नित्यं । अकरणे प्रायश्चित्त श्रवणात् ।

तदुक्तमृग्विधाने—

त्वं भुवः प्रतिमन्त्वं * च शतवारं जले जपेत् ।
मन्वादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव वापि यः ॥
इति ।

एवं यत्र यत्र प्रायश्चित्तवीप्सादि दर्शनं तानि षरावति श्राद्धानि नित्यानीति ज्ञेयम् ।

तानिच—

अमामनुयुगक्रान्ति धृति पातमहालयाः ।
अान्वष्टक्यं च पूर्वेद्युः षरावत्यः प्रकीर्त्तिताः ॥

इति वचनसिद्धानि । चकारादष्टकाग्रहणम् ।

अथ ग्रहण विधानम् ।

भार्गवार्चनदीपिकायां मेधातिथिः ।

आरनालं पयस्तक्रं दधिस्नेहाज्य पाचितम् ।
मणिकस्थोदकं † चैव न दुष्येद्राहु सूतके ।
इति ।

मन्वर्थ मुक्तावल्यामपि—

अन्नं पक्वमिहत्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे ।

---

* त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।
विश्व माप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्य मद्धा नकिरन्यस्त्वावान् ।
१म. ५२ सू. १३ ऋक् ।

† मणिक मरिञ्जलं जाला इति यस्य ग्राम्योक्तिः ।

वारि तक्रारनालादि तिलदर्भै र्नदुष्यति ॥

ग्रहे ग्रहणे इत्यर्थः । जले त्वदोषो गाङ्ग विषयः ।

ग्रहोषितं जलं पीत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

इति मन्वर्थ मुक्तावल्यां चतुर्विंशतिमतवचनेन

अन्यजलपाने प्रायश्चित्तोक्तेः ।

वर्ज्यं पर्य्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्य्युषितं जलम् ।

न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाह्नवीजलम् ॥

इति नारदोक्तेश्च ।

निर्णयदीपे—

तत्र सर्वोऽपि वर्णः सूतकी भवति ।

तथाच वृद्धवशिष्ठः—

सर्वेषा मेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।

सचेलं च भवेत् स्नानं शृत मन्नं विवर्ज्जयेत् ॥

इति ।

शृतं पक्वम् । अपक्वे तु दोषो नास्ति ।

दधिदुग्धाज्यमांसेषु लवणे सारवे तथा ।

ग्रहणार्व्वाक् * क्षिपेद्दर्भं ततो भुक्तं न दुष्यति ।

ग्रहणे कालविशेषे तीर्थविशेषोऽभिहितो देवी पुराणे ॥

मार्गे तु ग्रहणे पुण्यं देविकायां महामुने ।

पौषे तु नर्म्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ॥

फाल्गुने वरणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ।

---

* ग्रहणार्वाक् ग्रहणात् पूर्व्वमित्यर्थः ।

वैशाखे चन्द्रभागाच ज्यैष्ठे पुण्याच कौशिकी ॥
आषाढ़े तापिका पुण्या सिन्धुर्वै श्रावणे तथा।
भाद्रे वै गण्डकी पुण्या आश्विने सरयू स्तथा।
कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गाय(या)मुन सङ्गमे ॥

नक्षत्रविशेषे ग्रहणे फल माह गर्गः—

ज्यैष्ठे ब्राह्मं तथा सैन्द्रं प्राग्वैश्वं वासवं तथा।
वैष्णवं वैश्वदेवं च पुरुहूतस्य मण्डलम् ॥
मण्डले ऽस्मिन् समुत्पन्ने ग्रहणे जगतां शुभे।
आनन्दः सर्वभूतानां भवत्येव विशेषतः ॥
तिष्य माजपदं चैव यास्यं भाग्यंच पैतृकम्।
ऐन्द्राग्नि मग्निदैवं च सप्तैते ह्यनलोगणाः ॥
आनले मण्डले दृष्टं ग्रहणं सोमसूर्य्ययोः।
राज्ञां भयकरं विद्यात् प्रजानां बहुविघ्नकृत् ॥
आहिवुध्नं तथा पौष्णं मौल माप्यं च शाङ्करम्।
वारुणं सर्पदैवत्यं वारुणं मण्डलं स्मृतम् ॥
एतस्मिन्नुपरागे स्यात् मण्डले सोमसूर्य्ययोः।
दुर्भिक्षं भयनाशौच प्रजानामिति निश्चयः ॥
ऋक्षाणि चार्य्यमादीनि चत्वारि च पुनर्वसु।
सौम्यं चैवाश्विदैवत्यं वायव्यं मण्डलं स्मृतम् ॥
समरं च भयं चैव दुर्भिक्षं कुरुतेऽचिरात्।
व्याधि शस्त्रादि कोपः स्यान्मण्डलेऽस्मिन्नुपप्लवे ॥

इति।

एतेषु मण्डलेषु ग्रहणे राज्ञा तत्तद्दैवतापूजाजपहोमादिरूपा शान्तिः कार्य्या—इत्युक्तं काश्यपेन ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्य्याच्च वारुणीम् ।
वायव्यां (कारयेच्छान्तिं) शान्तिमिच्छेत माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥

जन्म राश्यादिषु ग्रहणफलमुक्तं गर्गेण—

जन्मसप्ताष्ट रिप्फाङ्कदशमस्थे दिवाकरे ।
इ(ष्टे)ष्टोरिष्टप्रदोराहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपिच ॥

दिवाकरे इत्यत्र निशाकरे इति क्वचित् पाठः । रिप्फो द्वादशोराशिः । अङ्को नवमः । जन्मर्क्षं जन्म तारा । निधनं सप्तमी तारा ।

तथा—

ग्रासात्तृतीयोऽष्टमगश्चतुर्थं ।
स्तथायसंस्थः शुभदः स्वराशिः ।
धर्म्मान्त्यधी सप्तमगश्च मध्यः
पूज्यो द्विषट्द्वादशगस्तथाद्यः ॥

आय एकादशराशिः धर्म्मोनवमः । अन्त्योद्वादशः । धीः पञ्चमः । द्वि द्वितीयः । षट् षष्ठः । आद्यो जन्मराशिः ।

अत्र आद्यस्य उत्तमत्व मधमत्वं च द्रष्टव्यम् । वचनात् ।

तथा—

होरायां गृह्यते यस्य नक्षत्रे वा निशाकरः ।
प्राण सन्देह माप्नोति यदा मरण मृच्छति ॥

होरायां जन्मलग्ने ।

तथा—

अभिभवति सैंहिकेय श्चन्द्रार्कौ यस्य जन्म नक्षत्रे ।
तस्यान्तकारिज भयं विद्यादुग्रं मनस्तापम् ॥

अन्तको मृत्युररि रमित्रः तज्जन्यं भयमित्यर्थः ।

तथा—

येषां (यस्य) त्रिजन्म नक्षत्रे * ग्रस्येते शशिभास्करौ ।
तज्जा तेषां भवेत् पीड़ा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

ज्योतिर्निबन्धेऽपि—

संक्रान्तिरथवा येषां जन्मत्रितयेऽथवाऽहिसंस्पर्शः ।
बहुरोगमृत्युजननी दानाहुतयो जपश्च कर्त्तव्याः ॥

जन्मत्रितये जन्मदशमैकोनविंशताराासु । अहीराहुः । जन्मराशौ ग्रहणे तद्दोष निवर्हणाय शान्तिरुदिता हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे मत्स्यपुराणे ।

यस्य राशिं समासाद्य भवेद् ग्रहण सम्भवः ।
तस्य स्नानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिसमन्वितम् ॥
चन्द्रोपरागे संप्राप्ते कृत्वा ब्राह्मण वाचनम् ।
सम्पूज्य चतुरोविप्रान् शुक्ल माल्यानुलेपनैः ॥
पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौषधादिकम् ।
स्थापयेच्चतुरः कुम्भानग्रतः सागराणि च ॥
गजाश्वरथ्या वल्मीक सङ्गमाद्ध्रद गोकुलात् ।

* जन्मनक्षत्रं तत् पूर्वोत्तरे च त्रिजन्म नक्षत्रमिति निर्णयसिन्धुः ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृद आनीय निक्षिपेत्॥
पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम्।
रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम्॥
शुक्तिं स्फटिकं तीर्थाम्बु सितसर्षपगुग्गुलून्।
म (धु) धूकं देवदारुञ्च विष्णुक्रान्तां शतावरीम्॥
बलांच सहदेवीं च निशाद्वितय मेव च।
गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोशीरचन्द्रनम्॥
एतत् सर्वं विनिक्षिप्य कुम्भेष्वावाहयेत् सुरान्।
सर्वे समुद्राः सरित स्तीर्थानि जलदा नदाः॥
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः।
योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः॥
सहस्र नयन श्चन्द्र* ग्रह पीडां व्यपोहतु।
मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिं रमितद्युतिः॥
चन्द्रोपरागसंभूतामग्निः पीड़ां व्यपोहतु।
यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः॥
यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीड़ां व्यपोहतु।
रक्षोगणाधिपः साक्षान्नीलाञ्जन समप्रभः॥
खड्गहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीड़ां व्यपोहतु।
नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः॥
स जलाधिपति श्चन्द्रग्रहपीड़ां व्यपोहतु।

---

* चन्द्र इत्यत्र शक्रः इति निर्णयसिन्धौ पाठः।

प्राणरूपोहि लोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः ॥
वायु श्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीड़ां व्यपोहतु ।
योऽसौ निधिपति र्देवः खङ्गशूलगदाधरः ॥
चन्द्रोपराग कलुषं धनदो मे व्यपोहतु ।
योऽसाविन्दुधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
चन्द्रोपराग पापानि स नाशयतु शङ्करः ।
त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
ब्रह्मविष्ण्वर्क रुद्राश्च दहन्तु मम पातकम् ।
विश्वान्तःस्थानि भूतानि पवित्राणीतराणिच ॥
तानि सर्वाणि चन्द्रोपग्रहदोषं दहन्तु मे ॥
एवमावाहयेद्देवान्मन्त्रै रेभिश्च वारुणैः ।
वारुणै रिमम्मे वरुण इत्यादिभिः *॥
एतानेव तथा मन्त्रान् स्वर्णपट्टे विलेखयेत् ।
ताम्रपट्टेऽथवालिख्य नववस्त्रेऽथवा पुनः ॥
मस्तके यजमानस्य निदध्युस्तेद्विजोत्तमाः ।
कलशान् द्रव्य संयुक्तान् नानारूपविभूषितान् ॥
गृहीत्वा स्नापयेद् गूढ़ं भद्रपीठोपरिस्थितम् ॥

गूढ़ं ग्रहण दर्शनं यथा न भवति तथा। छत्रादिना कृत-व्यवधानमित्यर्थः ।

पूर्व्वोक्तैरेव मन्त्रैस्तु यजमाने द्विजोत्तमाः ।

---

* इमं मे वरुण श्रुधि हव मद्याच मृड़य । त्वा मवस्यु राचके ।
—इति २१अ. १म. यजुः ।

अभिषेकं ततः कुर्य्युर्मन्त्रैर्वारुण सूक्तकैः ॥
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्ल माल्यानुलेपनः ।
आचार्य्यं वरयेत् पश्चात् स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥
अत्र केवलं पूजनं । कर्म्मादौ वरणस्य कृतत्वात् ।
आचार्य्ये दक्षिणां दद्याद् गोदानं च स्वशक्तितः ॥
पूजयेदस्त्र गोदाने ब्राह्मणानपि शक्तितः ।
होमं चापि प्रकुर्व्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥
निवृत्ते ग्रहणे सर्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
दानं च शक्तितो दद्याद् यदीच्छेद्धित मात्मनः ॥
सूर्य्यग्रहे सदा सूर्य्य नाम मन्त्रांश्च * कीर्त्तयेत् ।
पूर्वोक्तश्लोकेषु चन्द्रपदस्थाने सूर्य्य पदं प्रक्षिपेदित्यर्थः ।
अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥

इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये तु प्रकारान्तरेण शान्तिरुक्ता पुराण समुच्चये —
सूर्य्यस्य संक्रमो वापि ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः ।
यस्य त्रिजन्म नक्षत्रे तस्य रोगोऽथवा मृतिः ॥
तस्य दानं च होमं च देवार्च्चनजपौ तथा ।
उपरागाभिषेकं च कुर्य्याच्छान्ति र्भविष्यति ॥
स्वर्णेन वाथ पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

---

* नाममन्त्रं च इति खपुस्तके पाठः ।

ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत् क्षतः॥
सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः।

अद्भुतसागरे भार्गवः—

यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते।
राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्द्दिशेत्॥

राज्यस्य नक्षत्रे राज्याभिषेक नक्षत्रे यस्मिन्नक्षत्रे राज्ये अभिषिक्तः स्तस्मिन्नित्यर्थः।

ज्योतिःसागरेऽपि—

सौवर्णं कारयेन्नागं पलेनाथ (तदर्द्धतः।) पलार्द्धतः।
तदर्द्धेन तदर्द्धेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत्॥
ताम्रपात्रे निधायाथ घृतपूर्णे विशेषतः।
कांस्ये वा कान्तिलोहेवा न्यस्य दद्यात् सदक्षिणम्॥
चन्द्रग्रहे तु रूप्यस्य बिम्बं दद्यात् सदक्षिणम्।
नागं रुक्ममयं सूर्य्यग्रहे बिम्बं च हेमजम्।
तुरङ्गरथगोभूमि तिल सर्पिश्च काञ्चनम्॥
इति।

कालविवेकेऽपि—

सुवर्ण निर्म्मितं नागं सतिलं कांस्य भाजनम्।
सदक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥

तद्दानमन्त्रो यथा—

तमोमय महाभीम सोमसूर्य्यविमर्द्दन।

हेम नाग प्रदानेन * मम शान्ति प्रदो भव ॥
विधुन्तुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दन प्रभो ।
दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजाद् भयात् ॥

एवमन्या अपि शान्तयः सन्ति विस्तरभयान्नात्तोद्धृता: ।
अत्र अनुष्ठेयक्रमो दर्शितो माधवीये ॥

ग्रस्यमाने भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते ।
मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते † ॥

चतुर्विंशति मतेऽपि—

मुक्तौ यस्तु न कुर्व्वीत स्नानं ग्रहण सूतके ।
स सूतकी भवेत्तावद् यावत् स्यादपरोग्रहः ॥

इदं स्नान ममन्त्रक मिति रत्नावली कारः ।

व्यासः—

इन्दो र्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥
गङ्गा तोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश ‡ ॥
गवां कोटि सहस्रस्य § यत् फलं लभते नरः ।

---

* हेम तारा प्रदानेन इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† होम दानव डेवार्चन मपि स्नान द्वय मध्ये कार्य्यम् । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते । स्नान स्या दुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् । इति ।

‡ गङ्गेतर महानदी तोयेषु लक्षगुणदशलक्षगुणत्वं गङ्गातोयेतु कोटिगुण दशकोटिगुणत्व मित्यर्थः ।

§ कोटि प्रदानस्य इति माधवीये पाठः ।

तत् फलं समवाप्नोति * ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः॥

गङ्गाया (अभावे) असम्भवे शङ्खः—

वापीकूपतड़ागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च।
नद्यां नदे देवखाते सरसीषूद्धृताम्बुनि।
उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः॥

अत्र तारतम्य माह मार्कण्डेयः—

शीत मुष्णोदकात् पुण्य मपारक्यं परोदकात्।
भूमिष्ठ मुद्धृतात् पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम्॥
ततोऽपि सारसं पुण्यं तत पुण्यं नदीजलम्।
तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम्।
तत स्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्य स्ततोऽ म्बुधिः॥

इति।

अम्बुधिस्नान मपि पर्वण्येव। तदुक्तं भारते—

अश्वत्थवारिधी सेव्यौ न स्प्रष्टव्यौ कदाचन।
अश्वत्थं मन्दवारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत्॥

इति।

उष्णोदक मातुरस्यैव—

उष्णोदकेन वै स्नान मातुरस्य सदा भवेत्।

इति स्मृते।

ग्रहणे तीर्थासम्भवे यत्र क्वापि जले स्नायादेव।

---

* तत् फलं जाह्नवी स्नाने इति माधवीये पाठः।

सर्वं गाङ्गसमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः ।
सर्वं स्वर्णसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे * ।

इति विष्णूक्तेः । अत्र स्नानोत्तरं तर्पण श्राद्धे अपि कार्य्ये ।
तदाह ऋष्यशृङ्गः—

चन्द्रसूर्य्यग्रहे यस्तु स्नानं विधिवदाचरेत् ।
तेनैव सकला पृथ्वी दत्ताविप्रस्य वै करे ॥
सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्वाण स्तु नास्तिक्यात् पङ्के गौरिवसीदति ॥

इति ।

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्ध माचन्द्रतारकम् ।
गुणवत् सर्वकामीयं पितॄणा मुपतिष्ठति ॥

इति ।

आचन्द्रतारकं प्रलयपर्य्यन्तं । तच्च आमेन हेम्ना वा कार्य्यं न पक्वान्नेन ।

आधधानग्नौ तीर्थे च (ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः) ।
चन्द्रसूर्य्य ग्रहेतथा ।
आमश्राद्धं प्रकुर्व्वीत हेमश्राद्ध मथापिवा † ।

इति हेमाद्रौ शातातपोक्तेः । अपरार्कस्तु द्विजानां पाका-

---

* ग्रहणे चन्द्र सूर्य्योर्यो रिति माधवीये पाठः ।

† आम श्राद्धं द्विजोदयात् शूद्रोदयात् सदैवहि ।
इति माधवीये पाठः ।

भावे एव आमश्राद्धमित्याह ।

पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ।

इति सुमन्तूक्तेः ।

तथा—

सैंहिकेयो यदा राहुं ग्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छायातु साप्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

इति वायवीयोक्तेश्च ।

विज्ञानेश्वरोऽप्याह—

ग्रहण श्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदय इति ।

सूतके मृतके भुक्ते गृहीते शशिभास्करे ॥

छायायां हस्तिनश्चैव नभूयः पुरुषोभवेत् ।

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधाच्च । अयं च निषेधः श्राद्ध भोजनस्य हस्तिच्छायासाहचर्य्यात् । अत्र देशाचारतो व्यवस्थाद्रष्टव्या । अत्र ग्रहण निमित्तकश्राद्धेनैव अमा संक्रान्त्यादि श्राद्ध सिद्धिः । दार्शिकालभ्ययो रपीति कालादर्शोक्तेः ।

अत्र अशौच सद्भावेऽपि स्नान श्राद्धादि कार्य्य मेव—

सूतके मृतकेचैव न दोषो राहु दर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धि र्यावन् मुक्ति र्न दृश्यते ॥

इति माधवीये वृद्ध वशिष्ठोक्तेः ।

स्मार्त्त कर्म्म परित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

इति व्याघ्र पादोक्तेश्च । इयं च शुद्धि रविशेषान् मन्त्रदीक्षा-

पुरश्चरणादि सर्वस्मार्त्तकर्म्म विषया । रजस्वलाया अप्यत्र स्नानाद्य-धिकारः ।

न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।
ग्रस्ते स्नाया दुदक्यापि तीर्थादुद्धृत वारिणा ।

इति सूर्य्योदय निवन्धोक्तेः ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।
पात्रान्तरित तोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तः स्नानविधिर्द्रष्टव्यः ।

ग्रहणे रात्रा वपि स्नान श्राद्धादि कार्य्यम्—

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्ति यात्रार्त्ति प्रसवेषु च ।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

इत्यपरार्के व्यासोक्तेः ।

चन्द्रग्रहे तथारात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलस्मृतेश्च । यदाच ज्योतिःशास्त्रगम्यो दिने चन्द्र-ग्रहो रात्रौ च सूर्य्यग्रह स्तदा स्नानादिकं न कार्य्यम् ।

सूर्य्यग्रहोयदारात्रौ दिनेचन्द्रग्रहस्तथा ।
तत्र स्नानं न कुर्व्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतोक्तेः ।

ग्रहणदिने श्राद्धप्राप्तौ तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दर्शे रविग्रहेपित्रोः प्रत्याब्दिक मुपस्थितम् ।
अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्य्यादामेन वा सुतः ॥

इति ।

अत्र दर्शरविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः । न्यायसाम्यात् । तेन चन्द्रग्रहणेऽपि सपिण्डादि वार्षिक श्राद्ध मन्नादिना तद्दिने एव कार्य्य मिति मदन पारिजाते व्याख्यातम् ।

यत्तु—

आमश्राद्धं प्रकुर्व्वीत मास संवत्सराद्दते ।
अन्नेनैवाब्दिकं कुर्य्याद्धेम्नावाऽमेन नक्कचित् ॥

इति मरीचि लोगाक्षिवचनं । तद् ग्रहण दिनातिरिक्तविषय मितिनिर्णयामृतोक्तिः ।

यानि तु—

ग्रहणात्तु द्वितीयेऽह्नि रजोदोषात्तु पञ्चमे ।
ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् ॥
तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽहनि ।
ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतोयदि ॥
प्रत्यब्दं तु तदा कार्य्यं परेऽहन्येव सर्वदा ।
चन्द्र सूर्य्योपरागेच तथा श्राद्धं परेऽहनि ॥

इत्यादीनि वचनानि । तानि महानिबन्धेषु क्वाप्यनुपलम्भादमूलानि समूलत्वे वा देशाचारतो व्यवस्थेयानि ।

कौर्म्मे—

स्व-स्वेष्ट देवतामन्त्रजपं कुर्य्यात् प्रयत्नतः ।
चन्द्रसूर्य्योपरागेतु मालिन्य मजपाद् भवेत् ॥

इत्यतो जप्तव्यम् ।

अत्र प्रसङ्गाद्दीक्षाकालः कथ्यते ।

ग्रहणादि सप्तदिन पर्य्यन्तं दीक्षां कुर्य्यात् ॥
मन्त्राद्यारम्भणं कुर्य्याद् ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
ग्रहणाद्वापि देवेशि कालः सप्तदिनावधिः ॥

इति शिवार्च्चनचन्द्रिकोक्तेः ।

रत्नसागरेऽपि—

सत्तीर्थेऽर्के विधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः * ।
मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्वाणो मासर्क्षादीन्न शोधयेत् ॥

अत्रापि † ग्रहोमुख्यः—

सूर्य्यग्रहणकाले तु नान्य दन्वेषितं भवेत् ।
सूर्य्यग्रहण कालेन समो नान्यः कदाचन ॥
न मासतिथि वारादि शोधनं सूर्य पर्वणि ।

इति ।

अथ ग्रहणवेधे भोजननिषेधः प्रस्तूयते ।

तत्र चन्द्रोपरागे यस्मिन् यामे ग्रहणं भवति तस्मात् पूर्वं प्रहरत्रयं न भुञ्जीत । सूर्य्यग्रहेतु प्रहरचतुष्टयं न भुञ्जीत ।

सूर्य्यग्रहेतुनाश्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ॥

---

* तन्तुपर्वं परमेश्वरोपवीतदान तिथिः श्रावणी द्वादशी ।
दामनपर्वं दमन भञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशी ।

† अत एषु सत्तीर्थादिषु मध्ये ग्रहो ग्रहणं सूर्य्यस्येतिशेषः मुख्यः श्रेष्ठतमः ।

चन्द्रग्रहेतु यामांस्त्रीन् वालवृद्धातुरैर्विना।
इति माधवीये वृद्धपाराशरस्मृतेः।

तथा—

ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमा दधि यामतः।
भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः॥
रवेस्त्वावर्त्तनादूर्द्धमर्वागेव निशीथतः।
चतुर्थप्रहरे चेत् स्याच्चतुर्थप्रहरा दधः*॥

इति मार्कण्डेयोक्तेश्च। अधिरत्र ऊर्द्धार्थकः। ननु चन्द्रग्रहणे यामचतुष्टयनिषेध उचितो न तु सूर्य्यग्रहे। सूर्य्योदयात् प्राग् भोजनाप्राप्तेः। नैवं। वचनस्यास्य प्रथमप्रहरे सूर्य्यग्रहे सति पूर्वेद्युः पूर्वरात्रे भोजन निषेध परत्वात्।

चन्द्रग्रहे विशेष माह वृद्ध वशिष्ठः—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाह र्भोजन माचरेत्।
इति।

द्वयोर्ग्रस्तास्ते तु व्यासः—

अमुक्तयो रस्तगयो रद्या दृष्ट्वापरेऽहनि।
इति।

---

* रात्री प्रथम यामा दूर्द्ध चन्द्रग्रहश्चे त् आवर्त्तनान् मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत। रात्रि पश्चिम यामेचेत् रात्रि प्रथम यामादर्वाग् भुञ्जीत। अह्न स्तृतीय प्रहरे चेद्रविग्रह स्तदा पूर्वदिनस्यार्द्धरात्रात् प्राग् भुञ्जींत अह्न श्चतुर्थ प्रहरे रविग्रहे रात्रे श्चतुर्थे प्रहरा दधो भुञ्जीत। इति माधवाचार्य्यः।

विष्णुधर्म्मेऽपि—

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहोयदा।
मुक्तिं दृष्ट्वाऽनुभोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्॥

अत्र अहोरात्र निषेधः सूर्य्यग्रस्तास्ते। एतदनाहिताग्नि विषयम्। अपराह्णे व्रतोपायनीय मश्नीत इति कात्यायनोक्त-व्रतस्यश्रौतत्वेन विहितस्य प्रावल्यात्। अग्निर्व्रतं कुर्य्यादिति निर्णयदीपकृत्। वालवृद्धातुराणां तु ग्रहण यामात् पूर्व्वमेकयामो निषिद्धः।

सायाह्ने ग्रहणं चेत् स्यादपराह्ने न भोजनम्।
अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे।
भुञ्जीत सङ्गवे चेत् स्यान्न पूर्वं भोजन क्रिया॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः। सङ्ग्रहे।

निद्रायां जायते व्याधिर्मूत्रे दारिद्र्य माप्नुयात्।
पुरीषे कृ (क्रि) मियोनिः स्यान् मैथुने ग्रामशूकरः॥
अभ्यङ्गेच भवेत् कुष्ठी भोजनेस्यादधोगतिः।
वन्धनेच भवेत् सर्पो वधेच नरकं व्रजेत्॥
पत्रं दारुतृणं पुष्पं शाकं नैवेह (भक्षयेत्) तक्षयेत्॥

इति।

वेधकाले ग्रहण समये वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये कात्यायनेन—

चन्द्रसूर्य्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति।

तस्मिन्नेवदिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति॥

इति।

तथा एकरात्रं त्रिरात्रं वा उपोष्य श्रेयोऽर्थिभि र्ग्रहण स्नानं कार्य्य मित्युक्तं लिङ्ग पुराणे।

एकरात्र मुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वाच शक्तितः।
कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोष(श)तः॥
त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
स्नात्वा दत्त्वाच विधिवद्ब्रह्मणा सह मोदते॥

इदं च पुत्रवदतिरिक्तविषयम्।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा।
पारणं चोपवासं च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही॥

इति जैमिनि स्मृतेः। यदातु रवेर्ग्रस्तास्त स्तदा पुत्रिणः प्रहरद्वयं हित्वा वालादिवद् भोजनं नतूपवासः।

सायाह्ने सङ्गवेऽश्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः।
मध्याह्ने परतोऽश्नीयान्नोपवासो रविग्रहे॥

इति हेमाद्र्युक्तेः। शारदोऽपराह्णः।

माधवाचार्य्यस्तु पुत्रिणोऽप्युपवासं मन्यते।

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहोयदा।

इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि पालनीयत्वात्। उपवासनिषेधस्तु व्रतरूपोपवास परः किञ्चिद्भक्ष्यपरोवेति ज्ञेयं।

उपवासनिषेधेतु किञ्चिद् भक्ष्यं प्रकल्पयेत्।

इति वशिष्ठोक्तेः।

ग्रहणे गर्भिण्याविशेषोऽभिहितो ब्रह्मसिद्धान्ते—

सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं खस्थं तैलाम्बुदर्पणैः ।

ग्रहणं गुर्व्विणी जातु न पश्येत पटं विना ।

तथा मङ्गल कृत्येषु वेध विशेषो हेमाद्रौ—

त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ॥

प्रकारान्तरं चोक्तं तत्रैव—

द्वादश्यादि स्तृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहेस्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्त्तितः ॥

इदं सम्पूर्णग्रासेद्रष्टव्यं । त्र्यहं खण्डग्रहेतयोरिति तत्रैवोक्तेः ।

तथा—

नित्येनैमित्तिके जाप्ये होमे यज्ञ क्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो नविद्यते ।

इति ।

इदमपि प्रारब्धनित्यकर्म्मविषयम् ।

अन्यच्च—

ग्रहणोत्पानभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्ता मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

ग्रहण प्रसङ्गात् कुरुक्षेत्रे दाने विधिरुच्यते—

अग्न्युत्तारण पूर्वं तु राजाधिराज मन्त्रतः ।

कौवेरीं स्वर्ण प्रतिमां दद्यात् सूर्यग्रहेबुधः ॥

मन्त्रो यथा—

उत्तराशापते देव कुबेर नरवाहन ।
निधीनां शङ्ख पद्मानां पते श्रीकण्ठवल्लभ ॥
अदाना (द्वै) द्वैश्च यत् प्राप्तं दारिद्र्यं ममदुःखदम् ।
तत् सर्व्वं त्वात्मदानेन पापमाशुविनाशय ॥ इति ।

फलं तु—

त्रयोदशगुणा वृद्धिस्त्रयोदश दिनावधिः ।
इ(वृ)त्येकगुञ्जामित हेम वृद्धिः क्षेत्रे कुरूणां दिवसैस्त्रिचन्द्रैः ।
सूर्य्योपरागे ददतां नराणां वृद्धि स्तथा निक्षिपतां ध्रुवं स्यात् ॥
रसाग्नियुग्मेन्दु ख नन्द वृद्धा
नागाब्धि वह्नि प्रमिता मणाः स्युः ।
वस्विन्दुशैरैर्दशतोलकैश्च ।
माषै महेन्द्रैर्दश रत्तिकादिः ।

इति ।

अथ तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्त मुच्यते—

तथा चारुण स्मृतौ—

प्रतिग्राही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ।
तथापि मनसः शुद्ध्यै प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
तप्त कृच्छ्रद्वयं कुर्य्या दैन्दवेन समन्वितम् ।
सत्रेण वा यजेताथ जपेद्वा लक्ष सप्तकम् ।

जपोऽत्र गायत्र्याः प्राधान्यात् ।

तथा—

वापीकूपतड़ागादि खननैर्विसृजेद्धनम् ।

ब्राह्मणस्य विवाहादिक्रियायै सर्व्वमुत्सृजेत् ॥

इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तं धनोत्सर्गानन्तरं कार्य्यम् ।

यद् गर्हितेनार्ज्जयन्ति कर्म्मणा ब्राह्मणा धनम् ॥

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति दानेन तपसैवच ।

इति मनुस्मृते रिति दिक् ।

अत्र केचित् साक्षाद् ग्रहण दर्शने स्नानादि कार्यं नान्यथा ।

स्नानं दानं तपः श्राद्ध मनन्तं राहुदर्शने ।

चन्द्र सूर्य्योपरागेतु यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावालस्मृतौ चाक्षुषज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वोक्तेरित्याहुः । निर्णयामृतेऽपि—

तेन मेघाच्छादने अन्धादीनां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार

इति ।

तदेतत्तुच्छं । यदि चाक्षुष ज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा

सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्व्वीत दद्याद्दानं च न क्वचित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त्यभावात् । प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । किञ्च ।

नेक्षेतोद्यन्त मादित्य मस्तं यान्तमपि क्वचित् ।

नोपरक्तं नवारिस्थं नमध्यं नभसोगतम् ॥

इति मनुवचनं बाध्येत । अन्धस्य पूर्व्वकाल वेधइव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिश्च ।

किंच—

जन्ममध्ये अन्धीभूतस्य यावच्चक्षुः प्राप्ते रुपवास प्रसङ्गश्च । राहुदर्शने इत्येतन्निमित्तमात्रं । संक्रान्तौ स्नायादितिवत् । तस्माद्दर्शन वाक्यानां ग्रस्तास्त विषयत्वात् ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्ते ग्रहणज्ञानमात्रं निमित्तं। तेन मेघाद्याच्छादने अन्धादेश्च स्नानादि भवत्येवेति सर्वमनवद्यम् ।

इति ग्रहण निर्णयः ।

अथ प्रसङ्गात् समुद्रस्नान विधानम् ।

तत्राश्वलायनः—

समुद्रे पर्वसु स्नाया दमायां च विशेषतः ।
पापैर्विमुच्यते सर्वैं रमायां स्नानमाचरन् ॥

भारतेऽपि—

अश्वत्थ सागरौ सेव्यौ नस्प्रष्टव्यौ कदाचन ।
अश्वत्थं मन्दवारेतु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥
न कालनियमः सेतौ समुद्र स्नानकर्म्मणि ॥

इति ।

तद्विधिस्तु—

पिप्पलाद समुत्पन्ने कृत्ये लोक भयङ्करे ।
पाषाणं ते मया दत्त माहारार्थं प्रकल्प्यताम् ॥

इति मन्त्रेण समुद्रे पाषाणं प्रक्षिप्य

विश्वाची च घृताचीच विश्वयोने विशां पते ।

सान्निध्यं कुरु(भो देवि) मे देव सागरे लवणाम्भसि ॥

इति प्रार्थ्य ।

नमस्ते विश्वगुप्ताय नमोविष्णो अपाम्पते ।
नमो जलधि रूपाय नदीनां पतये नमः * ॥

अग्निश्च योनि रनिलश्च देहो रेतोधाविष्णुरमृतस्य नाभिः ।
एतद् ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतोक्तान् मन्त्रान् पठित्वा विधिवत् स्नात्वा समुद्राय अर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

सर्वरत्नोद्भवः श्रीमान् सर्वरत्नाकरोयतः ।
सर्वरत्न प्रधानस्त्वं गृहाणार्घ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वातर्पयेत् ।

तन्मन्त्राः स्कान्दे—

पिप्पलादं विकर्णं च कृतान्तं जीवकेश्वरम् ।
वशिष्टं वामदेवं च पराशर मुमापतिम् ॥
वाल्मीकिं नारदं चैव वालखिल्यांस्तथैवच ।

---

* अतः परं ।

समस्तजगदाधार शङ्खचक्रगदाधर ।
देवदेहि ममानुज्ञां तव तीर्थनिषेवणे ।
वितत्त्वात्मक मीशानं नमो विष्णुमुमापतिम् ।
सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ।
एतच्छ्लोकद्वयं निर्णय सिन्धा वधिकं दृश्यते ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
एतांस्तु तर्पयेद्विद्वा नब्धि (जल)मध्ये विशेषतः ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
मया दत्तेन तोयेन तृप्ति मेवाभिगच्छतु ॥

इति ।

इति समुद्र-स्नानविधानम् ।

इति श्रीमत् परमवैदिक नागदेवभट्टसूनुना
श्रीमदनन्तभट्टेनविरचिते
विधानपारिजाते तिथिनिर्णयः समाप्तः ।

यस्य हस्ते गदाचक्रं गरुड़ो यस्य वाहनम् ।
लक्ष्मीर्यस्याङ्कसंस्थाना स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

अथ मास विधानानि उच्यन्ते ।

तत्र चैत्र शुक्ल प्रतिपदि संवत्सरारम्भ उक्तः ।
सा चोदय व्यापिनी ग्राह्या ।

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्य्योदये सति ॥
इति हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणात् ।

दिनद्वये तद्व्याप्तौ अव्याप्तौ वा पूर्व्वैव ।
चैत्रे सितप्रतिपदि यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।
उदय द्वितये पूर्वो नोदय युगलेऽपि पूर्वः स्यात् ॥

इति ज्योतिर्निबन्धोक्तेः । यदा तु चैत्रो मलमासो भवति तदा तत्र देवकार्य्यस्य निषिद्धत्वात् शुद्धेमासि संवत्सरारम्भ इति केचित् । निष्कर्षस्तु ।

शुक्लादेर्मलमासस्य सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

इति वचना दग्रिमवर्षान्तः पातित्वेन मलमासमारभ्यैव नव-वर्षारम्भः शुक्रास्तादाविव कार्य्य इतिवयं साधु प्रतीमः ।

अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः—

वत्सरादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैवच ।
तैलाभ्यङ्ग मकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति वृद्धवशिष्ठोक्तेः ।

भविष्येच—

चैत्रे मासि महावाहो पुण्या प्रतिपदा परा ।
तस्यां वै निम्बपत्राणि प्राश्य संशृणुयात्तिथिम् ॥
शक वत्सरभूपमन्त्रिणां रसधान्येश्वर मेघ पालिनाम् ।
श्रवणात् पठनाच्च वै नृणां शुभतां यात्यशुभं सहश्रिया ॥

इति ।

अस्यां प्रतिपदि नवरात्रारम्भ उक्तो मार्कण्डेयपुराणे—

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
वसन्तकाले सा प्रोक्ता कार्य्या सर्व्वैः शुभार्थिभिः ॥

इति ।

तिथिरत्र परविद्धा ग्राह्या ।

अमायुता न कर्त्तव्या प्रतिपच्चण्डिकार्च्चने ।
मुहूर्त्त मात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

इति देवीपुराणात् ।

तिस्रोह्येताः पराः प्रोक्ता स्तिथयः कुरुनन्दन ।
कार्त्तिकाश्वयुजोर्मासोश्चैते मासिच भारत ॥

इति ब्राह्मोक्तेश्च ।

पराः परयुताः ।

अन्योऽत्र विशेषः शारद नवरात्रे वक्ष्यते ।

अत्र प्रपादान मुक्त मपरार्के भविष्य पुराणे—

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्र महोत्सवे ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते प्रपादानं * समाचरेत् ।
तत स्वोत्सर्ज्जयेद्विद्वान् मन्त्रेणानेन मानवः ॥

मन्त्रो यथा—

प्रपेयं सर्वसामान्याद् भूतेभ्यः प्रतिपादिता ।
अस्याः प्रदानात् पितर स्तृप्यन्तुच पितामहाः ॥
इति ।

अनिवार्य्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ।
प्रपांदातु मशक्तेन विशेषाद्धर्म्ममीप्सुना ॥
प्रत्यहं धर्म्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः ।
ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

एष धर्म्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
अनेन विधिना यस्तु धर्म्मकुम्भं प्रयच्छति ।
प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥
इति ।

प्रपा दानेतिकर्त्तव्यता विशेषश्चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

---

* प्रपा पानीय शालिका जलसत्रमिति यस्याः प्रसिद्धिः ।

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरयुतां सम्पूज्य दोलोत्सवं कुर्यात् ।

तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्विताम् ।
कुङ्कुमागुरु कर्पूर मणिवस्त्रैः सुगन्धकैः ॥
स्रग्गन्ध धूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।
आ(न्दो)दोलयेत्ततो वत्स यावन्माधवमासकम् ॥

इति निर्णयामृते देवीपुराणोक्तेः ।

इयं तिथिः परविद्धाग्राह्या—

मुहूर्त्तमात्र सत्त्वेऽपिदिने गौरीव्रतं परे ।

इति माधवोक्तेः ।

चैत्र शुक्लतृतीयायां * मत्स्य जयन्ती ज्ञेया ।

चैत्र शुक्ल तृतीयायां भगवान् मीनरूपधृक् ।

इति मत्स्यपुराण वचनात् ।

अत्रैव प्रसङ्गात् दशावतार जयन्त्यो निर्णीयन्ते ।

पुराण समुच्चये—

मत्स्योऽभूद्धुतभुग्दिने मधुसिते कूर्म्मोविधौ माधवे ।
वाराहो गिरिजासुते नभसि यद्भूते सिते माधवे ॥
सिंहो भाद्रपदे सिति हरितिथौ श्रीवामनो माधवे
रामो गौरितिथा वतः पर मभूद्रामो नवम्यां मधौ ॥
कृष्णोऽष्टम्यां नभसि च परे चाश्विने यद्दशम्यां ।
बुद्धः कल्कि र्नभसि समभूच्छुक्लषष्ठ्यां क्रमेण ॥

---

* शुक्ल तृतीयैव इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

कालविशेषोऽपि तत्रैव—

अह्नोमध्ये वामनो रामरामौ मत्स्यः क्रोड़श्चापराह्ले विभागे ।
कूर्म्मः सिंहो बुद्धकल्की च सायं कृष्णोरात्रौ कालसाम्येच पूर्व्वा ।
इति ।

हुतभुग् दिनं तृतीया । मधुसिते चैत्रशुक्लपक्षे । गिरिजासुतश्चतुर्थी ।
भूतं चतुर्द्दशी । हरितिथि र्द्वादशी । गौरितिथि स्तृतीया ।
स्पष्टमन्यत् ।

यत्तु—

आषाढ़े शुक्लपक्षेतु एकादश्यां महातिथौ ।
जयन्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्य्य मुपोषणम् ॥

इति वराह वचनं विरुद्धं भासते तत् कल्पभेदेन व्यवस्थापनीयम् । एता जयन्त्य स्तत्तदुपासकानां नित्याः । अन्येषां तु काम्या इति हेमाद्रिः ।

ब्रह्मणो यो दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्त्तिता ।
वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च ॥
पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्त्या तथा परा ।
शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी ॥
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्याक्षय कारिकाः ॥
इति ।

अत्र सर्व्वोनिर्णयोमन्वादिवज् ज्ञेयः ।
चैत्र शुक्लनवमी श्रीरामनवमी । सा च मध्याह्न योगिनी ग्राह्या ।

चैत्र (शुक्ला तु) शुक्ला च नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥
इति स्कान्दोक्तेः ।

दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा निर्णयमाह माधवाचार्य्यः—

नवमी चाष्टमी विद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥

नक्षत्र योगेतु—

पुनर्वस्वृक्षसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि दृश्यते ।
चैत्र शुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

इति स्मरणान्मध्याह्नयोगाभावेऽपि ऋक्षयुक्तैवोपोष्या । योगस्य अति प्राशस्त्यात् । पारणं तु उभयान्ते एकान्ते वा स्यात् इति । इदं च व्रतं संयोग पृथक्त्वन्यायेन काम्यं नित्यं च ।

उपोषणं जागरणं पितॄणुद्दिश्य तर्पणम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्ति मभीप्सुभिः ॥
यः श्रीरामनवम्यां तु भुङ्क्ते मोहाद्विमूढधीः ।
कुम्भी पाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ॥
इति हेमाद्रुक्तेः ।

केचिदिदं श्रीरामोपासकाना मेव नित्यं नत्वन्येषामित्याहुः । प्रत्यवाय श्रवणस्य व्रतमात्रे सत्त्वात् सर्वव्रतस्य नित्यत्व प्रसङ्गादित्यनिष्ट मपि वदन्ति ।

जन्माष्टमी तु वीप्साप्रत्यवायादि श्रवणान्नित्यैवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

व्रत प्रकारस्तु अगस्तिसंहितायां द्रष्टव्यः ।

तत् प्रयोगस्तु—

यथाशक्ति सुवर्णेन सीतासमेत रघुनाथ प्रतिमां भरत शत्रुघ्न लक्ष्मण प्रतिमाश्च निर्म्माय पञ्चामृतेन संस्नाप्य संपूज्य दण्डवत् प्रणिपत्यच अशोक कुसुमैर्युक्त मर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

दशानन वधार्थाय धर्म्मसंस्थापनाय च ।
राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनायच ॥
परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥

पुष्पाञ्जलिं पुनर्द्दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ।

ततो रात्री जागरणं कृत्वा प्रातःकृत्यं विधाय साज्येनपायसेन मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं हुत्वा प्रतिमा (चतुष्टय) माचार्य्याय निवेद्यच ब्राह्मणैःसह भुञ्जीत । इति ।

ननु रामनवम्यादे र्नित्यत्वपक्षे मलमासेऽपि कर्त्तव्यतास्याद्धरिवासरवदितिचेन्न ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

इत्यादि निषेधस्य मलमासेऽपि पालनीयत्वादिह तथात्वाभावात् ।

उत्तरे देवकार्य्याणि पितृकार्य्यानि चोभयोः ।

इति स्मृतेश्च शुद्धमासे एव जयन्त्युपवास इति सिद्धम् । एवं जन्माष्टम्यादौ ज्ञेयम् ।

इति रामनवमीव्रतविधानम् ।

चैत्र शुक्लैकादश्यां हरेर्दोलोत्सव उक्तो ब्राह्मे—

चैत्रमासस्य शुक्लाया मेकादश्यां तु वैष्णवैः।
आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सवैः॥

इत्यादि।

चैत्र शुक्ल द्वादश्यां हरेर्दमनोत्सव उक्तो रामार्च्चनचन्द्रिकायाम्—

द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः।
वौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम्॥

इति।

एतदकरणे प्रत्यवाय उक्तः पाद्मे—

ऊर्ज्जेव्रतं मधौ दोलां श्रावणे तन्तु पूजनम्।
चैत्रे च दमनारोप मकुर्व्वाणोव्रजत्यधः॥

इति।

शिवस्य तु—

शिवाय च चतुर्द्दश्या मर्पयेद्दमनं वुधः।

इति विशेषः। अत्रच द्वादशीमतल्लोक्लत्य पारणदिनं ग्राह्य-मित्युक्तं तत्रैव—

पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत्।
तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्र दमनार्पणे॥

इति।

गौणकालोऽप्युक्त स्तत्रैव—

हरेर्न दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि।

वैशाखे श्रावणे वापि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम् ॥

इति ।

अन्यच्च—

उपाकर्म्मोत्सर्ज्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।
ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्त्तनम् ।
कुर्य्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौढ्येऽपीति विनिर्णयः * ॥

इति ज्योतिर्निबन्धे शुक्रास्तादावपि कार्य्यमित्युक्तम् । मलमासे तु इदं न भवत्येव ।

उपाकर्म्मोत्सर्ज्जनं च पवित्र दमनार्पणम् ।

इति वर्ज्येषु परिगणनात् । एतत् प्रयोगस्तु । स्वयमारामाद्दमनक मानीय देवाग्रे नूतन वस्त्रोपरि अवस्थाप्य तत्र कामदेवरती आवाह्य पूजयित्वा क्लीं कामदेवाय नमः क्लीं रत्यै नम इति यथाशक्ति अभिमन्त्र्य तत्तन्मूलमन्त्रेण विष्ण्वादिभ्यः समर्पयेत् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते
विधान पारिजाते
चैत्रमास कर्त्तव्यानि ।

---

* श्रावणावधि शुक्रास्ते कर्त्तव्यमिति नारदः । इति पाठान्तरम् ।

अथ वैशाखमासविधानानि ।

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुः—

तुला मकर मेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यं च महापातकनाशनम् ॥
इति सौरमास उक्तः ।

अन्यत् पक्षद्वयमपि उक्तं तत्रैव—

मधुमासस्य शुक्लाया मेकादश्यामुपोषितः ।
पञ्चदश्यां च भो वीर मेषसंक्रमणे तु वा ॥
वैशाख स्नान नियमं ब्राह्मणाना मनुज्ञया ।
मधुसूदन मभ्यर्च्च्य कुर्य्यात् सङ्कल्प पूर्व्वकम् ॥

तत्र मन्त्रोयथा—

वैशाखं सकलं मासं मेषसंक्रमणे रवेः ।
प्रातः सनियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥
मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणाना मनुग्रहात् ।
निर्व्विघ्न मस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नान (मन्वहं) सम्भवम् ॥
माधवे मेषगे भानौ मुरारे मधुसूदन ।
प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन् ॥
इति ।

यदि तीर्थे स्नानं तदा तन्नाम ग्राह्यम् । तदज्ञाने विशेषो गारुड़े—

यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो द्विजाः ।

त(ते)दित्युच्चारणं कार्य्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ।
तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥

इति ।

अन्यच्च—

तुलसी कृष्णगौराख्या तयाभ्यर्च्य मधुद्विषम् ।
विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥
माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।
त्रिसन्ध्यं मधुहन्तारं तस्य नास्ति पुनर्भवः ॥
कण्डू(य)य्य पृष्ठतो गां तु स्नात्वा पिप्पल सेचनम् ।
कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गति मवाप्नुयात् ॥

तथा—

एकभक्तमथोनक्त मयाचित मतन्द्रितः ।
माधवे मासि यः कुर्य्याल्लभते सर्वमीप्सितम् ॥
वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिके वहिः ।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥
व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् ।
अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम् ॥

एवं सम्पूर्णस्नानाशक्तौ त्र्यहं वा स्नायात् ।

तदुक्तं पाद्मे—

त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् ।
एवं सम्यग् विधानेन नारी पुरुष एव वा * ।

---

* नारी वा पुरुषोऽपि वा इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

प्रातः स्नातः सनियमः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति।

यदि मलमासो वैशाख स्तदा मासद्वयेऽपि स्नातव्यम् नित्यत्वादिति *।

अन्यो विशेष उक्तोऽपरार्के वामनपुराणे—

गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि च।
फलानि पानकादीनि मधूनि सुरभीणि च ॥
देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये।
प्रत्यहं दिनमेकं वा शक्त्यभावेन मानवैः ॥

इति।

एवं स्नात्वा अन्ते उद्यापनं कार्य्यम्। तच्च पाद्मे द्रष्टव्यम्। यथोक्तकरणाशक्तौ तु तत्रैवोक्तम्—

वैशाख्यां विधिवत् स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणान् दश।
पञ्च त्रीन् वा यथाशक्ति मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥

इति।

वैशाख शुक्लतृतीया अक्ष(क्ष)य तृतीया उच्यते। सा च पूर्वाह्न व्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तद् व्याप्तौ परैव। तदुक्तं निर्णयामृते नारदीये—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणी युता।
दुर्लभा बुधवारेण सोमेनापि युता तथा ॥

---

* काम्यानां मलमासे समाप्तिनिषेधादिति कमलाकरः।

पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या परविद्धा प्रशस्यते ॥

इति ।

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—

माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।

तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्ज्जे युगादयः ॥

इति ।

अत्र श्राद्ध मुक्तं मात्स्ये—

कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥

इति ।

श्राद्धेऽपि पूर्वाह्व व्यापिन्येव ग्राह्या—

पूर्व्वाह्णे तु सदा कार्य्याः शुक्ला मनु युगादयः ।

दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च कृष्णाश्चैवापराह्णिकाः ॥

इति पाद्मोक्तेः ।

द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।

शुक्ले पौर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके ॥

इति हेमाद्रौ नारदीयोक्तेश्च ।

स्मृत्यर्थ सारेऽपि—

युगादि मन्वादि श्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी कृष्णपक्षे अपराह्णव्यापिनी तिथि र्ग्राह्या । इति ।

दिवोदासीये गोभिलः—

वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्धां करोति हि ।

हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यंच पितर स्तथा॥

इति।

दिनद्वये तद्व्याप्तौ परैवेति हेमाद्र्यादयः।

यत्तु कालादर्शे। अमाश्राद्ध मापराह्णिक मित्युक्त्वा

एष मन्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः।

इत्युक्त्वा च द्वे शुक्ले इत्यादि वचनं तु विष्णुपूजनविषय मित्युक्तम्। तत् पूर्वोक्तानेकमतविरोधाद् गोभिलेन कव्यं च पितर स्तथा। इत्याहृत्य निषेधा दुपेक्षणीयम्।

अत्र दानविशेषो भविष्ये—

उदकुम्भान् सकनकान् सान्नान् सर्वरसैः सह।
यवगोधूमचणकान् सक्तून् दध्योदनं तथा।
ग्रैष्मिकं सर्व मेवात्र शस्यं दाने प्रशस्यते॥

इति।

उदकुम्भदानमन्त्रस्तु—

एष धर्म्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
अस्य प्रदानात् तृप्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः॥
गन्धोदकतिलैर्मिश्रं सान्नं कुम्भं जलान्वितम्।
पितृभ्यः सम्प्रदास्यामि अक्षय्य मुपतिष्ठतु॥

इति।

अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्य्यात्—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा।
मन्वादौ च युगादौ च पिण्डनिर्वपणादृते॥

इति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्तेः। अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्त मुक्त ऋग्विधाने—

रात्रौ भुङ्क्ते वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु।
अभिस्वहृष्टिं मन्त्रं * च जपेदश्नन पावकम्।
इति।

अत्र मलमासे मासद्वयेऽपीदं कार्य्यम्।

यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम्।
मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्य्यान्मासद्वयेऽपि च॥

इति स्मृति चन्द्रिकोक्तेः। अपरपक्षः कृष्णपक्षः। न तु महालयः। अस्य तत्र निषेधादिति तत्रोक्तम्। अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्त मुक्त मृग्विधाने—

न यस्य द्यावामन्त्रं † च शतवारं तदा जपेत्।

---

* अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे ससुरूतयः।
इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीं रिवत्रितः॥
—इति १म. ५२सू. ५ऋक्।

† न यस्य द्यावा पृथिवी नधन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः।
यदस्य मन्यु रधिनीयमानः शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि॥
—इति १०म. ८९सू. ६ऋक्।

न यस्य द्यावापृथिवी अनुव्यचो नसिन्धवो रजसो अन्त मानशुः।
नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चकृषेविश्वमानुषक्।
—इति १म. ५२सू. १४ऋक्।

अनयो रेकतरम्।

युगादयो यदा तूनाः कुरुते नैववापि यः॥

इति।

सम्पूर्णा भवन्तीति शेषः—

इयमेव तृतीया परशुराम जयन्ती। सा च प्रदोष व्यापिनी ग्राह्या।

वैशाखस्य सितेपक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ।

निशायाः प्रथमे यामे जातोऽरामः कुठारभृत्॥

इति रामार्च्चन चन्द्रिकोक्तेः। दिनद्वये तद्व्याप्तौ अंशतो व्याप्तौ अव्याप्तौ(वा) च परैव।

शुक्लातृतीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनद्वये।

निशायाः पूर्वयामे चेदुत्तरान्यत्र पूर्व्विका॥

इति।

तथा वैशाख शुक्ल सप्तम्यां गङ्गोत्पत्तिरुक्ता ब्राह्मे—

वैशाख शुक्ल सप्तम्यां जह्नुना जाह्नवी पुरा।

क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात्।

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगन मेखलाम्॥

इति।

इयं च मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या। शिष्टाचारात्। वैशाख-शुक्ल चतुर्द्दशी नृसिंह जयन्ती। सा च प्रदोष व्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्द्दश्यां निशामुखे।

मज्जन्म सम्भवं पुण्यं व्रतं पाप प्रणाशनम्।

वर्षेवर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारकम्॥

इति ।

स्कान्दे च—

वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेऽनिलर्चके ।
अवतारो नृसिंहस्य प्रदोष समये द्विजाः ॥

इति ।

अनिलर्चं स्वातीनचत्रं । दिनद्वये तद्व्याप्तौ अंशतो व्याप्तौ च परा ग्राह्या । विषमव्याप्तौ तु अधिकव्याप्तिमती ग्राह्या । दिनद्वयेऽपि व्याप्तौ परेति (परदिने गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्व-दिने च तदभावात्) निर्णेतव्या ।

इयमेव योगविशेषे अतिप्रशस्ता । तदुक्तं नृसिंहपुराणे—

स्वाती नचत्र योगे च शनिवारे तु मद्व्रतम् ।
सिद्धयोगस्य संयोगे वनिजेकरणेतथा ।
पुंसां सौभाग्य योगेन लभ्यते दैवयोगतः ॥

तथा—

एभिर्योगैर्विनापिस्यान् मद्दिनं पापनाशनम् ।
सर्वेषा मेव वर्णाना मधिकारोऽस्ति मद्व्रते ।
मद्भक्तै स्तु विशेषेण कर्त्तव्यं मत् परायणैः ॥

इति ।

तथा—

विज्ञाय मद्दिनं यस्तु लङ्घयेत् पापकृन्नरः ।
स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

इति ।

Bharatiya Vidya Bhawan's Sri Sankaracharya Vidyalaya
878

	Rs.	
Nyāyavārtika (Text) Fasc. 1-6 @ /10/	3	12
*Nirukta, (Text) Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
*Nītisāra, Fasc. 2-5, @ /10/ each	2	8
Nityacārapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /10/ each	4	6
Nityacraāpradiph, Fasc. 1-8 @ /10/-	5	0
Nyāyabindutikā, Fasc 1	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 2-6, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	5	0
Padumawati, Face. 1-5 @ 2/	10	0
Paricista Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Prāk ta-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II Fasc 1, @ 1/-	1	0
Prāk ta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/-	1	8
Parācara Smriti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	12	8
Parācara, Institutes of (English) @ 1/	1	0
Prabandhacintāmani (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 7-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8; @ /10/ each	19	6
Sānkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sankara Vejay, Fasc. 2-3 @ /10/	1	4
Shaddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/	1	4
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc. 1-6	3	12
Sucruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Suddhi Kaumudi, Fasc. 1-4	2	8
*Taittereya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
* Ditto Brāhman, Fasc. 6-25 @ /10/-	12	8
Ditto Prātisākhya, Fasc. 1 3 @ /10/-	1	14
Tāṇdya Brāhmaṇ, (Text) Fasc. 6-19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/	7	8
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9: Vol. II, Fasc. 2-10; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V. Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattvārthādhigama Sutrom, Fasc. 1-3	1	14
Trikāṇda-Maṇdanom, Fasc. 1-3 @ /10/	1	14
Tul'si Satsai Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Upamita-bhava-prapañcha-kathā Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/	6	10
Vallāla Carita, Fasc. 1	0	10
Varsa K yā Kaumudi, Fasc 1-6 @ /10/	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	6	14
Vidhāno Pārigāt, Fasc 1-8: Vol II Fasc 1	5	10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
V hat Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each ...	1	14
Tibetan Series.		
Pag-Sam Ṭhi Śiṅ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	14	0
Rtogs *brjod dpag hkhari* Śiṅ (*Tib.* & *Sans.* Abadān Kalpalatā,) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	11	0
Arabic and Persian Series.		
Ālamgīrnamah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each ...	8	2
Āl-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/	3	0
Āīn-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/ each	34	0
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/8/	55	8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/4/ ...	15	0
Arabic Bibliography, by ~~Dr. A. Sprenger~~	0	10
*Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /10/	11	14
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	3	0
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/	5	10
Dictionary of Arabic Technical Terms & Appendix Fasc 1-21 @ 1/8/- ...	31	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/8/ each ... Rs 21 0
Fihrist-i-Ṭūsī, or Ṭūsy's list of Shy'ah Books Fasc. 1-4 @ 1/ each ... 4 0
Futūh-ush-Shām of Wāqidī, Fasc. 1-9 @ /10/ each 5 10
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /10/ each 2 8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1. @ /12/ ... 0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each 7 8
Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each 1 14
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 1/ each 51 0
Maṣīr-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-9 ; Vol. I.I. Fasc. 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 ; @ 1/- each 35 0
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /10/ each 3 2
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ /10/ each 9 6
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each 15 0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each 11 14
Ma'āṣir-i-'Ālamgīrī, Fasc. 1-6 @ /10/ each 3 12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 ... ... 0 10
Niẓāmī's -Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12/ each ... 1 8
Riyāẓu-s-Salātīn Fasc. 1-5 @ /10/ each 3 2
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/ 5 0
Tabaqāt-i-Nāṣirī, Fasc. 1-5 @ /10/ each 3 2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each 14 0
Ditto Index 1 0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ẓiyāu-d-dīn Barni Fasc 1-7 @ /10/ each ... 4 6
Tārīkh-i-Fīrūshāhi, of Shams-i-Sirāj Alīf, Fasc 1-6 @ /10/ each ... 3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each 3 0
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (English) Fasc. 1 ... ... 1 0
Wīs o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /10/ each 3 2
Ẓafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each ... 10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10/ each 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
   N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to members ana Rs. 2/ per No. to Non-members.
5. Memoirs 1905 to date. Price varies from No. to No. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
   A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., *J.A.S.B.*, 1878) 4 0
   Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., *J.A.S-B.*, 1875) 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidopters, Parts I—III with 8 colored plates, 4to. @ 6/ each 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös 10 0
11. Ditto Grammar " " 8 0
12. Kacmīracabdāmṛta, parts I and II @ 1/8/ 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson... ... ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kacmīr, by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... ... 4 0
15. Persian Translation of Hāji Bābā of Ispāhān, by Hāji Shaikh Ahmad--i--Kirmāsi and edited with notes by Major D. C. Phillott. 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by *Dr.* R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V.-P.-P.

LIBRARY
Received from
Dated
Acc. No.